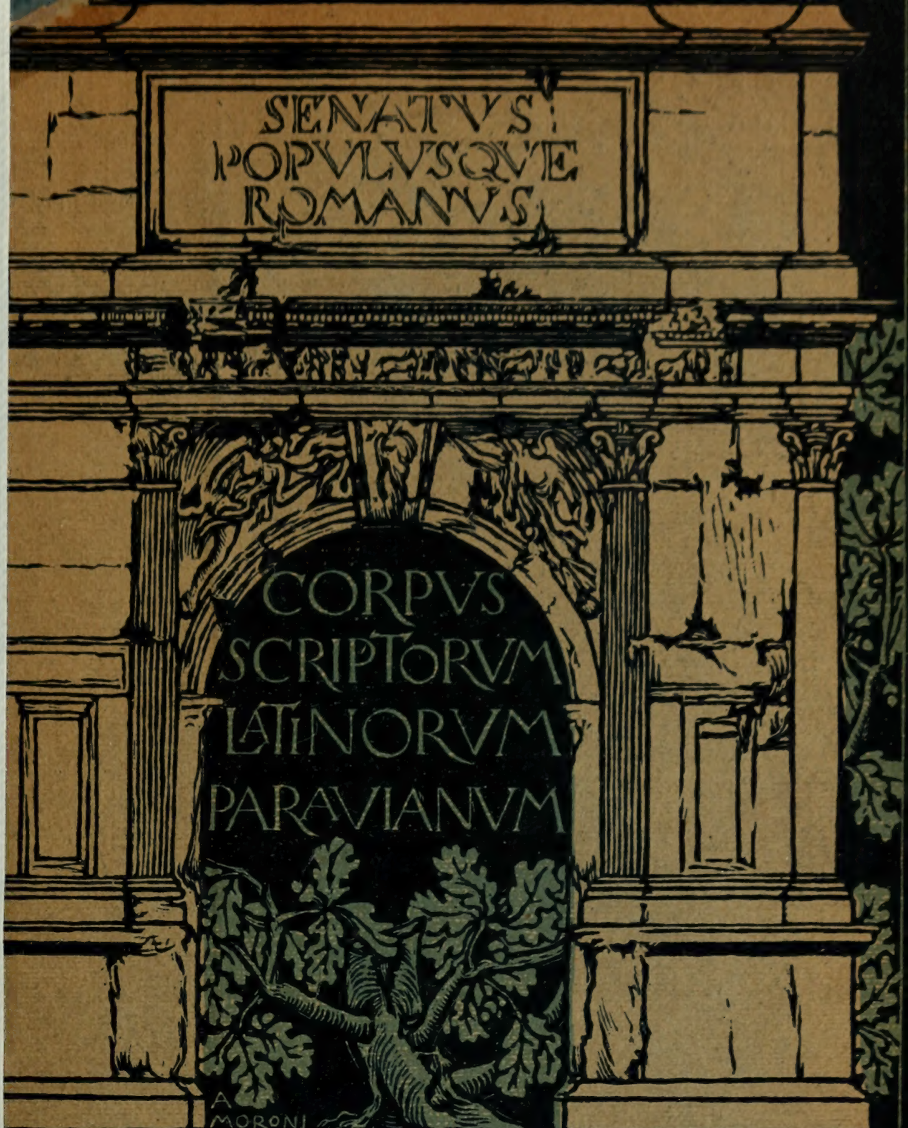
Minucius Felix, Marcus
Octavius; ed. by Valmaggi

M. MINVCII FELICIS

OCTAVIVS

RECOGNOVIT, PRAEFATVS EST,
APPENDICEM CRITICAM ADDIDIT

ALOISIVS VALMAGGI

ÆDIBVS I·B·PARAVIÆ ET SOC.

CORPUS SCRIPTORUM LATINORUM
PARAVIANUM

MODERANTE CAROLO PASCAL

[57]

EX OFFICINA REGIA
I. B. PARAVIAE ET SOC.
AUGUSTAE TAUR.

M. MINUCII FELICIS

OCTAVIUS

RECOGNOVIT,

PRAEFATUS EST, APPENDICEM CRITICAM

ADDIDIT

ALOISIUS VALMAGGI

IN AEDIBUS IO. BAPT. PARAVIAE ET SOCIORUM

AUG. TAURINORUM-ROMAE-MEDIOLANI-FLORENTIAE-NEAPOLI-PANORMI

GENUAE, apud MONTALDUM Bibliopolam

Torino - Stamperia Reale di G. B. Paravia e Comp.
1000 (C5M) IX 916 - 8822.

PRAEFATIO

Marci Minucii Felicis libellus qui Octavius inscribitur ex uno pendet codice qui saeculo nono ineunte litteris minusculis exaratus nunc in bibliotheca Parisina (Cod. Lat. 1661) adservatur. Alterum enim codicem bibliothecae regiae Bruxellensis (n. 10847, saec. XI) exemplar ex ipso Parisino transcriptum esse et iam dudum constat et nova collatione Iohannes P. Waltzing, vir de Minucianis studiis optime meritus, denuo firmavit. Ad fidem eiusdem codicis Parisini, quem in monasterio Helvetico vel Germanico repertum suis sumptibus emerat, Octavium primum in lucem edidit Romae anno MDXLIII Faustus Sabaeus Brixianus, bibliothecae Vaticanae custos. Qui nonnulla multorum librarii mendorum correxit, sed librum, codicem secutus (librarius enim *Octavium librum* perperam interpretatus erat *octavum librum*), ut octavum operis *Adversus nationes* Arnobio tribuit. Errorem delevit ac Lactantii Hieronymique (v. testimonia infra allata) auctoritate fretus libellum scriptori suo restituit Franciscus Balduinus in editione quam typis excudit Heidelbergae anno MDLX.

Codicem autem Parisinum, quo Sabaeus usus est, ut diximus, in Arnobianis libris edendis, Augustus Reifferscheid (in praef. ed. Arnobii, Vindobonae 1875, p. VII sq.) coniecit Roma in Galliam translatum esse una cum Arnobio typis expresso, « quem Faustus Sabaeus », inquit, « Francisco primo dedicavit eidem regi... dono datum; saltem Henrici secundi aetate in bibliotheca regia fuit, ut tegumenta eius etiamnunc indicant: rursus anno 1583, quo

Fulvii Ursini editio Romae prodiit, in hac urbe codicem Arnobii fuisse nullum quae de subsidiis suis Ursinus in praefatione narrat satis ostendunt ». Collationem novam codicis Parisini Andreas Laubmann, sodalis quondam seminarii philologici Monacensis, in usum Caroli Halm (v. infra) diligentissime confecit; cum Halmiana editione codicem non minore diligentia iterum contulit Iohannes Waltzing, pauca corrigens de quibus vide *Musée Belge* XI, 319. Codex nono saeculo ineunte, ut supra monuimus, litteris minusculis transcriptus est ex libro similiter cursivis, quas vocant, litteris exarato, qui ex alio codice (1) uncialibus litteris scripto descendebat. Librarius ipse saepe inter scribendum errores sustulit, plures sanavit altera manus; attamen vitiorum si non « immanis » quaedam « moles », copia certe quam maxima relicta est, ut Aemilius Baehrens non dubitaverit affirmare, in praefatione editionis suae Lipsiensis (p. VII), « omnium vel foedissimarum corruptelarum quasi quendam thesaurum iure posse vocari huius libelli textum ». Nam librarius cum Latinae tum Graecae linguae admodum ignarus verba saepe non separavit aut male distinxit (ut 5, 13 *imbricor rumpitur* pro *imbri corrumpitur;* 23, 4 *dindym apud et dicere* pro *Dindyma pudet dicere* et alia huiuscemodi), litteras perperam lectas commutavit (ut 10, 5 *destrictus* pro *districtus;* 28, 2 *peneteret* pro *paeniteret;* 32, 5 *mereris* pro *mireris*, cett.), singulas litteras omisit (ut 5, 4 *rude* pro *rudes;* 37, 12 *furore turpitudo* pro *furor et turpitudo;* 19, 2 *vera* pro *verba;* 35, 1 *liris* pro *libris*, cett.; rarius in initio vocabulorum, ut 23, 4 *initus* pro *tinnitus*) vel addidit (26, 1 *testatus est* pro *testatus es;* 30, 2 *et potis* pro *epotis;* 14, 5 *mallint*, 22, 7 *mallunt* pro *malint*, *malunt;* 9, 4 *fabulantur* pro *fabulatur;* 12, 1 *salitem* pro *saltem*, cett.), syllabas (9, 4 *antistis* pro *antistitis;* 23, 5 *decora* pro *dedecora*) vel tota verba (cf. 5, 1; 7, 3; 8, 1; 11, 5; 18, 8; 19, 10; 22, 8; 33, 3; 34, 1; 37, 3; 38, 1; 40, 2) praetermisit, litteras, syllabas, verba iteravit (ut 7, 3 *offensio* pro *offensi;* 21, 12 *aera* pro *aer;* 9, 6 *sorororibus* pro *sororibus;* 19, 12 *ceterarum* pro *cetera;* 6, 2 *dum etiam ignotis numinibus* pro *etiam i. n.;* 18, 8 *nec comprehendi potest* pro *nec comprehendi*, cett.). Adde glossemata, ut 5, 5 *ut scrutare per-*

(1) Inter uncialem librum antiquiorem ac Parisinum non unum sed duos codices interiectos fuisse ALFREDUS SCHOENE (*M. Minucii Felicis Octavius*, 82 sq.) nuper suspicatus est.

missum; 6, 2 *capti* (sed cf. Appendicem criticam); 26, 12 *procupidinem;* ib. *et dicit;* 27, 1 *et a Platone;* 29, 5 *id est daemonem eius;* 34, 4 *dicit;* adde traiectiones, non modo verborum, sed etiam interdum paginarum, ut in capitibus 22-24 factum est; adde nomina propria, quae fere omnia librarius depravavit (v. ut pauca notabiliora afferamus, 7, 3 *decuriorum* pro *Deciorum;* 8, 2 *diargoras milesius* pro *Diagoras Melius;* ib. 3 *pitagoram* pro *Protagoram;* 13, 4 *simonides melchi* pro *Simonidis melici;* 19, 13 *stonicus* pro *Stoicus;* 21, 1 *erueret* pro *Evhemerus;* 23, 7 *henneis* pro *Oetaeis;* 26, 5 *ire suas* pro *Tiresias;* 35, 3 *hennei* pro *Aetnaei;* 38, 5 *arcesilaus* pro *Arcesilas* vel potius *Arcesila*, cf. adnotationes criticas ad l.).

Minime igitur mirum si plerique editorum, praesertim cum Ciceroniani sermonis vestigia omnino persecutum esse Minucium atque ideo nihil ferendum existimarent quod Ciceronem quodammodo non redoleret, ita certatim traditam lectionem mutaverunt atque interpolaverunt ut, Iohannis Waltzing verbis utor, « ne ipse quidem Minucius, si ‘ ab inferis vel Protesilai sorte remearet, horarum saltem permisso commeatu ’, Octavium suum agnoscere posset » (praef. p. VI). Sed a communi iudicandi ratione discedens novam eandemque rectam viam primus ingressus est Hermannus Boenig in editione sua Lipsiensi, quae anno MCMIII in lucem prodiit. Nam cum corruptelas omnes summa cura collegisset atque in classes distribuisset, itaque fundamenta iacere conatus esset in quibus certior emendandi ratio exstrueretur, numquam quidquam commutavit ut colorem quendam Tullianum proferret, numquam si quid elegantius a scriptore dici posse iudicaret, neque ullam aliam causam quidquam corrigendi admisit, « nisi si quid a dictione Latina, non Ciceroniana, sed eius aetatis qua Minucius Octavium suum perscripsit » plane abhorreret, « vel si sententia sive mutationem sive traiectionem sive supplementum sive exstinctionem alicuius modo litterae modo syllabae modo vocabuli unius vel plurium » postularet (praef. p. XXII). Eadem autem via longius progressus est Iohannes Waltzing, qui, cum sive priorum sive suis coniecturis Hermannus ipse Boenig nimium indulsisset, « textum Minucii, qualis in codice Parisino traditus est, vitiis quae ad orthographiam pertinent et imprudentis aut neglegentis aut inlitterati librarii erroribus sublatis, plerumque intellegi et explanari posse » ratus, ad Parisini codicis fidem quantum potuit cum in editione, quam

praemisit *Lexico Minuciano* (MCMIX) (1), tum in novissima editione Lipsiensi (MCMXII) (2) lectionem iure restituit. Iohannem Waltzing secuti sunt, quamquam, ut par est, non in omnibus congruunt, Guilielmus A. Baehrens, Aemilii filius (MCMXII), et Gerardus Rauschen (MCMXIII). Contra ad editorum priorum sententiam accessit Alfredus Schöne (MCMXIII), qui scripturae ratione nisus hoc suscepit ut librum illum uncialibus litteris exaratum, ex quo iam diximus Parisinum codicem fluxisse, totum exprimeret atque exhiberet. Vir autem doctus, etsi magna sagacitate praeditus, tanta licentia usus est et tam pertinaciter in suis inventis haesit, ut non modo adulterinum nescio quod et commenticium sed paene alterum Octavium in lucem protulerit. Cuius novandi studii pauca exempla satis sint ex prioribus capitibus deprompta, ut 1, 4 *sic solus intimis omnibus consiliis meis non tantum conscius ipse, sed socius intererat;* 2, 1 *relicta domo, coniuge, liberis et adhuc annis in innocentibus et quod est in liberis teneris amabilius, adhuc dimidiata verba temptantibus;* 4, 4 *Itaque mihi cum Octavio res est. Si placet ipsi, ut alterius de totoque integrae sectae homo;* ib. *facilius esse sui contubernalis despectare;* 5, 7 *terram et caelum licet sua materia suspenderit vel fundaverit;* 7, 3 *testis et Deciorum devotio et Curti equitis, qui sui;* 8, 2 *sit licet ille Theodorus Cyrenaeus hoc quondam ausus vel;* 4 *templa, deos despuunt,... honores et purpuras ut bonuscula despiciunt;* 5 *ita illis inter huius aetatis pavorem... solatio redivivae vitae blanditur;* 9, 3 *caput, videlicet caput asini;* 10, 2 *simulacra? cur perseverant in contumacia nunquam palam loqui;* 3 *per regna nostra populi vana superstitione noverunt?;* 4 *ut sit Romanis nostris militibus cum sua sibi natione;* 11, 3 *quibus sicut nascuntur, est vitae terminus, aeternitatem;* 4 *sive sentiunt sive non sentiunt pyram, sit ipsa conficiendi;* 6 *non spontaneos cupere deum vestrum apparet, sed electos;* 12, 2 *maior melioris condicionis egetis* (3).

---

(1) Haec editio commentario instructa iterum in lucem prodiit eodem anno MCMIX in sylloge quae inscribitur *Collection de classiques latins comparés* (Bruges, Société Saint-Augustin, Desclée, De Brouwer et C.).

(2) Quae a priore editione quibusdam tantum locis differt, ubi Waltzing plerumque codicis lectionem praetulit, ut 6, 1 *universa* omisso supplemento; 11, 5 *mortui;* 13, 2 *esse:* cf. *Boll. di filol. class.* XIX, 82.

(3) Cf. etiam quae de hoc libro disputavi in *Boll. di filol. class.* XXI, 45 sqq.

Quod autem ad hanc editionem attinet, habes, candide lector, paucis exceptis ubi traditam lectionem in pristinum restitui (ut 6, 2 *universa;* 10, 1 *pleraque omnium;* 11, 5 *mortui;* 11, 7 *corporibus et corporibus quibus;* 19, 4 *Eo;* 19, 11 *physiologiae;* 22, 6 *quanta vero;* 38, 7 *et recti*, praeter 17, 7 *testatur?* *Ver;* 22, 4 *ut saepius;* 23, 4 *et ipsa;* 24, 4 *toro* ex iis quae Carolus Pascal, amicus dulcissimus, mecum per litteras communicavit) eundem Octavium quem emisi anno MCMX (*M. Minucii Felicis Octavius, con introduzione e commento, Torino, Paravia e C.*), id est in primis imaginem Parisini codicis qualem summa diligentia et magna prudentia expressit Iohannes Waltzing. A quo tamen, praeter quam nonnullis locis, in orthographicis, quas dicunt, rebus non dubitavi quin omnino discedendum esset. Nam cum mihi iam dudum persuasum sit rectam scribendi rationem non ex librariorum vitiis et monstris eruendam, sed ad uniuscuiusque scriptoris aetatem ac rationem dirigendam esse (1), hoc potissimum spectavi, ut scripturam redderem, qualem coniectura assequi licet praetulisse Minucium, qui saeculo secundo exeunte vel tertio fere saeculo post Ch. n. vixit et sibi libenter veteres, ut tunc in consuetudinem venerat, ad imitandum proposuit (2), non ut ineptias persequerer librarii, cuius scribendi ratio tanta neglegentia atque inaequalitate scatet ut omnia turbata et permixta sint. In adnotationibus criticis doctorum hominum, ne longius proveherer, praecipuas tantum coniecturas recepi, codicis contra lectiones omnes, praeter nomina propria, quae iam diximus fere omnia esse corrupta, et vulgaria quaedam scripturae menda, ut *praessit* pro *pressit* 2, 4, *equoris* pro *aequoris* 3, 3, *praelium* pro *proelium* 7, 4, *fabillae* pro *favillae* 11, 2, *provata* pro *probata* 16, 4, *velud* 9, 2, *capud* 12, 6, *exalatis* 5, 9, *labendibus* 8, 3, *scribta* ib., *opida* 6, 1, *magestatem* 19, 13, *filosofia* 5, 6 cett.

---

(1) Vide sis, ut alia omittam, *Riv. di filol. class.* XLI, 587 sqq.; XLII, 313 sqq. et quae doctissime nuper disseruit MAXIMUS LENCHANTIN DE GUBERNATIS in iisdem ephemeridibus XLIX, 235 sqq.

(2) De Minucio veterum amatore v. in primis L. DALMASSO, *L'arcaismo nell'Octavius di M. F.* (*Riv. di filol. class.* XXXVII, 7 sqq.).

***

Indices editionum et commentationum quae ad libellum recognoscendum atque emendandum, ad scriptoris vitam, sermonem, auctores, tempora cett. explananda pertinerent, locupletissimos composuit (1) Iohannes Waltzing, ut ceteros praetereamus, in *Musée Belge* VI (1902), 216 sqq. et X (1906), 245 sqq. Quare hic satis erit et editionum et commentationum, de quibus iam Waltzing egerit, illas tantum excerpere, quae lectoribus viam potissimum munire et quodammodo collustrare videantur; quae vero postea in lucem prolatae sint, quantum quidem potero (nam propter bellum intermissis partim negotiis multa in promptu non erant) omnes afferre studebo.

EDITIONES.

Editio princeps Romana Fausti Sabaei Brixiani (Arnobii disputationum adversus gentes libri octo nunc primum in lucem editi, Romae apud Franc. Priscianensem Florentinum [1543]). Post quem libellum iterum edidit sub nomine Arnobii Sigismundus Gelenius (Basileae 1546); primus Octavium Minucio restituit Franciscus Balduinus (M. Minucii Felicis Octavius ... restitutus a Fr. B. Heidelberg 1560); deinde sub nomine Minucii edidit Fulvius Ursinus (Romae 1583). Commentario primi instruxerunt Iohannes Wowerus (Hamburgi 1603), Geverhardus Elmenhorst (Hannover eodem anno), Nicolaus Rigaltius (Lutetiae Parisiorum 1643); ' cum notis variorum ' ediderunt Iacobus Ouzelius (Lugduni Batavorum 1652) et Iacobus Gronovius (ibidem 1709). Recentiorum praecipue commemorandi sunt Carolus Halm (Vindobonae 1867; *Corpus script. ecclesiast. Latin.*, II); I. I. Cornelissen (Lugduni Batavorum 1882); Aemilius Baehrens (Lipsiae 1886; editio prima Teubneriana); Hermannus Boenig (Lipsiae 1903; editio altera

---

(1) Additamenta (*Bibliographie de M. F. depuis 1906*) quae Iosephus Revay edidit in *Musée Belge* XVI (1912), 121 sqq. ad commentationes Hungarica lingua exaratas potissimum spectant.

Teubneriana); IOHANNES P. WALTZING (I. in usum lectionum suarum, Lovanii 1903; II. *Lexicon Minucianum*, praemisit novam Octavii recensionem, Liège-Paris 1909; III. editio in usum scholarum, commentario instructa, Bruges eodem anno; IV. Lipsiae 1912; editio tertia Teubneriana); GUILIELMUS A. BAEHRENS (Lugduni Batavorum 1912); GERARDUS RAUSCHEN (Bonnae 1913; *Florilegium Patristicum*, VIII); ALFREDUS SCHÖNE (Lipsiae 1913).

COMMENTATIONES.

A) Commentationes criticae: CH. A. HEUMANN, *Miscellanea Lipsiensis nova* (Lipsiae 1716-1723) V, 476 sqq.; VII, 247 sqq.; 421 sqq.; VIII, 115 sqq.; 454 sqq.; C. ROEREN, Minuciana, i. e. annotationes criticae ad M. Minucii Felicis dialogum qui inscribitur Octavius (I, Köln 1859; II, Brilon 1877); H. USENER, *Jahrbb. für klass. Philol.* XCIX, 393 sqq.; B. DOMBART, *Jahrbb. für klass. Philol.* XCIX, 417 sqq.; *Blätter für das bayr. Gymnasialschulw.* IX, 285 sqq.; X, 977; J. MAEHLY, *Jahrbb. für klass. Philol.* XCIX, 422 sqq.; A. J. KRONENBERG, Minuciana sive annotationes criticae in Minucii Felicis Octavium (Lugduni Batavorum 1889); ID., *Philol.* LXIX, 1126 sqq.; A. CIMA, *Riv. di filol. class.* XVI, 43 sqq.; C. SYNNERBERG, Observationes criticae in M. Minucii Felicis Octavium (Helsingforsiae 1889); ID., Randbemerkungen zu M. F. I-II (Helsingfors 1897-1903; seorsim expr. ex *Finska Vetenskaps-Societetens Förhandlingar*); ID., Zwei neue Ausgaben zu M. F. [Boenig et Waltzing], *ibidem* XLVI; R. ELLIS, *Journ. of Philol.* XXVI, 197 sqq.; J. VAHLEN, Adnotationes criticae in Octavium (Berolini 1894, ind. lect.); ID., *Herm.* XXX, 385 sqq.; I. C. G. BOOT, *Mnemos.* XXIV, 439 sqq.; XXV, 75; V. CARLIER, *Musée Belge* I, 178 sqq.; 258 sqq.; W. KROLL, *Rhein. Mus.* LX, 307 sqq.; E. NORDEN, *Goett. gel. Anzeigen* 1904, 293 sqq.; P. VON WINTERFELD, *Philol.* LXXVII, 315 sqq.; J. P. WALTZING, *Musée Belge* X, 83 sqq.; XI, 319 sqq.; XIII, 65 sqq.; XIV, 61 sqq.; P. THOMAS, *Rev. de l'instr. publ. en Belg.* XLVII, 365 sqq.; XLVIII, 172 sqq.; F. PRÉCHAC, *Rev. de philol.* XXIX, 328 sqq.; P. H. DAMSTÉ, *Mnemos.* XXXIV, 79 sqq.; 175 sqq.; XXXV, 55 sqq.; XXXIX, 241; E. LÖFSTEDT, *Eranos* VI, 1 sqq.; N. TERZAGHI, *Studi ital. di filol. class.* XV, 303 sqq.; A. NIHARD, *Musée Belge* XIV, 229; E. BIGNONE,

Riv. di filol. class. XXXVIII, 418 sqq.; L. VALMAGGI, *Boll. di filol. class.* XVII, 62; *Berl. philol. Wochenschr.* XXX, 925; *Classici e Neolatini* VI, 97 sqq.; C. BRAKMAN, *Miscella* (Lugd. Batav. 1912); P. L. CICERI, *Riv. di filol. class.* XLI, 291 sqq.; FR. DI CAPUA, *Didask.* II, 175 sq.

B) De scriptoris sermone: AE. THEISSEN, De genere dicendi M. M. F. (Tubingae 1884); ED. WÖLFFLIN, M. F. Ein Beitrag zur Kenntniss des Afrikanischen Lateins, *Arch. f. lat. Lex.* VII, 467 sqq.; P. B. SEILLER, De sermone Minuciano (Augsburg 1893); P. GEYER, Oratio = Gebet, *Arch. f. lat. Lex.* IX, 586; PLOSS, Der Sprachgebrauch des M. F. (Borna 1894); ED. NORDEN, De M. F. aetate et genere dicendi (Greifswaldiae 1897); ID., Die antike Kunstprosa, II, 605 sq. et 943 sq. (Leipzig 1898; editio altera ib. 1909, quae tamen a priore minime differt); H. BORNECQUE, Les clausules métriques dans M. F., *Musée Belge* VII, 247 sqq.; J. P. WALTZING (1), M. F. et le ' Thesaurus linguae Latinae ', *Musée Belge* X, 67 sqq.; ID., Lexicon Minucianum (Liège-Paris 1909); P. FAIDER, L'emploi insolite du comparatif dans M. F., *Musée Belge* X, 287 sqq.; ID., Le style de M. F. Le chiasme, *ib.* 292 sqq.; A. AUSSERER, De clausulis Minucianis et de Ciceronianis quae quidem inveniuntur in libello De Senectute (Ad Aenipontem 1906; *Commentationes Aenipontanae* I); L. DALMASSO, L'arcaismo nell'Octavius di M. F., *Riv. di filol. class.* XXXVII, 7 sqq.; L. VALMAGGI, Di alcune particolarità grammaticali di M. F., *Riv. di filol. class.* XXXVIII, 552 sqq.; ID., ' Homo ' ironico, *Boll. di filol. class.* XVII, 16; ID., Per il pleonasmo in M. F., *ib.* 138; E. SAN GIOVANNI, L'allitterazione in M. F., *Boll. di filol. class.* XVII, 87 sqq.

C) De Minucii vita, aetate, auctoribus cett., praeter scriptores historiae litterarum Latinarum, historiae Patrum cett. (quorum in primis adhibendi sunt MARTINUS SCHANZ, *Gesch. der röm. Litter.* III², 267 sqq.; PAULUS MONCEAUX, *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne* II, 463 sqq.; ADOLPHUS HARNACK, *Geschichte der altchristlichen Litteratur* I, 647 sqq.): AD. EBERT, Tertullians Verhältniss zu M. F. (Leipzig 1868 = *Abhandl. der Saechs. Ges. der Wiss.*, XII, 319 sqq.); P. DE FÉLICE, Étude sur l'Octavius

(1) Varia et sua et aliena ex ephemeridibus, quae inscribuntur *Le Musée Belge* deprompta in volumine quod inscribitur *Studia Minuciana* (Lovanii 1906) ipse vir doctus collegit.

de M. F. (Blois 1880); P. SCHWENKE, Ueber die Zeit des M. F., *Jahrb. für protest. Theologie* IX, 263 sqq.; R. KUEHN, Der Octavius des M. F. Eine heidnisch-philosophische Auffassung vom Christenthum (Leipzig 1882; cf. G. BOISSIER, *Journ. des Savants* 1883, 431 sqq.); F. WILHELM, De Minucii Felicis Octavio et Tertulliani Apologetico (Breslau 1887; commentationem iterum edidit emendatam auctamque in *Bresl. philol. Abhandl.* II, 1); L. MASSEBIEAU, L'Apologétique de Tertullien et l'Octavius de M. F., *Rev. de l'hist. des relig.* XV, 316 sqq.; F. X. RECK, M. F. und Tertullian. Eine litterar-historisch-kritische Untersuchung, *Theologische Quartalschrift* LXVIII, 64 sqq.; H. BOENIG, M. M. F. Ein Beitrag zur Geschichte der altchristlichen Litteratur (Koenigsberg 1897); R. AGAHD, M. Terentii Varronis antiquitatum Rerum Divinarum libri I, XIV, XV, XVI: praemissae sunt quaestiones Varronianae, *Jahrbb. für Philol.*, suppl. XXVIII, 1 sqq. (v. pp. 40-71: ' Quae per auctorem quendam Christianum a Varronis Rerum Divinarum libris permanaverint in Tertulliani ad nationes libros et eiusdem librum Apologeticum, Minucii Octavium, etc. '); F. KOTEK, Anklänge an Cicero De natura Deorum bei M. F. und Tertullian (Wien 1901); J. P. WALTZING, M. F. et Platon, *Mélanges Boissier*, Paris 1903, 455; ID., Platon, source directe de M. F., *Musée Belge* VIII, 424 sqq.; ID., Asinos cum Iside devoratis, *ib.* XIV, 61 sqq.; F. X. BURGER, Ueber das Verhältniss des M. F. zu dem Philosophen Seneca (München 1904); F. RAMORINO, L'Apologetico di Tertulliano e l'Ottavio di M. F., *Atti del Congresso di Scienze storiche* XI, 143 sqq.; ID., M. F. e Tertulliano. Nota biografico-cronologica, *Didask.* I, 125 sqq.; G. B. BERTOLDI, M. M. F. e il suo dialogo Ottavio (Roma 1906); F. DALPANE, Se Arnobio sia stato un epicureo. Lucrezio e gli apologeti cristiani Minucio Felice, Tertulliano, Cipriano, Lattanzio, *Riv. di storia antica* X, 403 sqq.; A. ELTER, Prolegomena zu M. F. (Bonn 1909; cf. *Riv. di filol. class.* XXXVIII, 65 sq.); A. KÁROSI, Quibus scriptoribus non Christianis M. F. in Octavio componendo usus sit (Budapestini 1909); R. HEINZE, Tertullians Apologeticum (Leipzig 1910); J. M. J. REVAY, M. F., *Egyetemes Philologiai Közlöny* XXXV, 85 sqq.; 194 sqq.; 245 sqq. (cf. *Musée Belge* XVI, 126); J. DE SMET, M. F. dans nos collèges. Impressions raisonnées (Bruxelles 1911); FR. DI CAPUA, L'evoluzione della prosa metrica latina nei primi tre secoli d. C. e la data dell'Ottavio di M. F., *Didaskal.* II,

1 sqq.; S. Colombo, Osservazioni sulla composizione letteraria e sulle fonti dell'Octavius, *Didaskal.* III, 79 sqq. (cf. U. Moricca, *Bollett. di Letteratura critico-religiosa* I, 36 sqq.); S. Colombo, Osservazioni sui rapporti fra l'Octavius di M. F. e alcuni opuscoli di Cipriano, *Didaskal.* III, 215 sqq.

De Iosepho Revay, Bibliographie de M. F. depuis 1906 v. p. x n.; Carolus Synnerberg, Die neuesten Beiträge zur Minucius-Literatur (Helsingfors 1914), de quibusdam tantum et editionibus et commentationibus agit; cf. *Boll. di filol. class.* XXI, 248 sq.

Scripsi Augustae Taurinorum mense Iunio an. MCMXVI.

M. MINUCII FELICIS

O C T A V I U S

M. MINUCII FELICIS

OCTAVIUS

I. Cogitanti mihi et cum animo meo Octavii boni et 1
fidelissimi contubernalis memoriam recensenti tanta
dulcedo et adfectio hominis inhaesit, ut ipse quodam-
modo mihi viderer in praeterita redire, non ea quae
iam transacta et decursa sunt recordatione revocare:
ita eius contemplatio, quantum subtracta est oculis, 2
tantum pectori meo ac paene intimis sensibus inpli-
cata est. Nec inmerito discedens vir eximius et 3
sanctus inmensum sui desiderium nobis reliquit,
utpote cum et ipse tanto nostri semper amore fla-
graverit, ut et in ludicris et seriis pari mecum volun-
tate concineret eadem velle vel nolle: crederes unam
mentem in duobus fuisse divisam. Sic solus in amo- 4
ribus conscius, ipse socius in erroribus: et cum discussa
caligine de tenebrarum profundo in lucem sapientiae
et veritatis emergerem, non respuit comitem, sed
quod est gloriosius, praecucurrit. Itaque, cum per 5
universam convictus nostri et familiaritatis aetatem
mea cogitatio volveretur, in illo praecipue sermone
eius mentis meae resedit intentio, quo Caecilium su-

perstitiosis vanitatibus etiamnunc inhaerentem dispu-
tatione gravissima ad veram religionem reformavit.

1 **II.** Nam negotii et visendi mei gratia Romam con-
tenderat, relicta domo, coniuge, liberis, et (quod
est in liberis amabilius) adhuc annis innocentibus
et adhuc dimidiata verba temptantibus, loquellam
2 ipso offensantis linguae fragmine dulciorem. Quo in
adventu eius non possum exprimere sermonibus,
quanto quamque inpatienti gaudio exsultaverim,
cum augeret maxime laetitiam meam amicissimi
3 hominis inopinata praesentia. Igitur post unum et
alterum diem, cum iam et aviditatem desiderii fre-
quens adsiduitatis usus inplesset et quae per absen-
tiam mutuam de nobis nesciebamus, relatione alterna
comperissemus, placuit Ostiam petere, amoenissimam
civitatem, quod esset corpori meo siccandis umoribus
de marinis lavacris blanda ed adposita curatio: sane
et ad vindemiam feriae iudiciariam curam relaxa-
verant. Nam id temporis post aestivam diem in tem-
4 periem semet autumnitas dirigebat. Itaque cum
diluculo ad mare inambulando litore pergeremus,
ut et aura adspirans leniter membra vegetaret et
cum eximia voluptate molli vestigio cedens harena
subsideret, Caecilius simulacro Serapidis denotato,
ut vulgus superstitiosus solet, manum ori admovens
osculum labiis pressit.

1 **III.** Tunc Octavius ait: « Non boni viri est, Marce
frater, hominem domi forisque lateri tuo inhaerentem
sic in hac inperitiae vulgaris caecitate deserere, ut
tam luculento die in lapides eum patiaris inpingere,
effigiatos sane et unctos et coronatos, cum scias

huius erroris non minorem ad te quam ad ipsum
infamiam redundare». Cum hoc sermone eius medium 2
spatium civitatis emensi iam liberum litus tenebamus.
Ibi harenas extimas, velut sterneret ambulacro, per- 3
fundens lenis unda tendebat; et, ut semper mare
etiam positis flatibus inquietum est, etsi non canis
spumosisque fluctibus exibat ad terram, tamen crispis
tortuosisque ibidem erroribus delectati perquam
sumus, cum in ipso aequoris limine plantas tingue-
remus, quod vicissim nunc adpulsum nostris pedibus
adluderet fluctus, nunc relabens ac vestigia retrahens
in sese resorberet. Sensim itaque tranquilleque 4
progressi oram curvi molliter litoris iter fabulis
fallentibus legebamus. Haec fabulae erant Octavii
disserentis de navigatione narratio. Sed ubi eundi 5
spatium satis iustum cum sermone consumpsimus,
eandem emensi viam rursus versis vestigiis tereba-
mus, et cum ad id loci ventum est, ubi subductae
naviculae substratis roboribus a terrena labe suspensae
quiescebant, pueros videmus certatim gestientes
testarum in mare iaculationibus ludere. Is lusus est 6
testam teretem iactatione fluctuum levigatam legere
de litore, eam testam plano situ digitis comprehen-
sam inclinem ipsum atque humilem quantum potest
super undas inrotare, ut illud iaculum vel dorsum
maris raderet [vel] enataret, dum leni impetu labitur,
vel summis fluctibus tonsis emicaret emergeret,
dum adsiduo saltu sublevatur. Is se in pueris victorem
ferebat, cuius testa et procurreret longius et fre-
quentius exsiliret.

IV. Igitur, cum omnes hac spectaculi voluptate 1
caperemur, Caecilius nihil intendere neque de con-

tentione ridere, sed tacens, anxius, segregatus dolere
2 nescio quid vultu fatebatur. Cui ego: « Quid hoc est
rei? cur non agnosco, Caecili, alacritatem tuam illam et
illam oculorum etiam in seriis hilaritatem requiro? »
3 Tum ille: « Iam dudum me Octavii nostri acriter
angit et remordet oratio, qua in te invectus obiur-
gavit neglegentiae, ut me dissimulanter gravius
4 argueret inscientiae. Itaque progrediar ulterius: de
toto integro mihi cum Octavio res est. Si placet, ut
ipsius sectae homo cum eo disputem, iam profecto
intelleget facilius esse in contubernalibus disputare
5 quam conserere sapientiam. Modo in istis ad tutelam
balnearum iactis et in altum procurrentibus petrarum
obicibus residamus, ut et requiescere de itinere pos-
6 simus et intentius disputare ». Et cum dicto eius
adsedimus, ita ut me ex tribus medium lateris am-
bitione protegerent: nec hoc obsequii fuit aut ordinis
aut honoris, quippe cum amicitia pares semper aut
accipiat aut faciat, sed ut arbiter et utrisque proximus
aures darem et disceptantes duos medius segregarem.

1 V. Tum sic Caecilius exorsus est: « Quamquam tibi,
Marce frater, de quo cum maxime quaerimus non sit
ambiguum, utpote cum diligenter in utroque vivendi
genere versatus repudiaris alterum, < alterum >
comprobaris, in praesentiarum tamen ita tibi infor-
mandus est animus, ut libram teneas aequissimi
iudicis nec in alteram partem propensus incumbas,
ne non tam ex nostris disputationibus nata sententia
2 quam ex tuis sensibus prolata videatur. Proinde, si
mihi quasi novus aliqui et quasi ignarus partis
utriusque considas, nullum negotium est patefacere,
omnia in rebus humanis dubia, incerta, suspensa

magisque omnia verisimilia quam vera: quo magis 3
mirum est nonnullos taedio investigandae penitus
veritatis cuilibet opinioni temere succumbere quam
in explorando pertinaci diligentia perseverare. Itaque 4
indignandum omnibus, indolescendum est audere
quosdam, et hoc studiorum rudes, litterarum profanos,
expertes artium etiam sordidarum, certum aliquid
de summa rerum ac maiestate decernere, de qua tot
omnibus saeculis sectarum plurimarum usque adhuc
ipsa philosophia deliberat. Nec inmerito, cum tantum 5
absit ab exploratione divina humana mediocritas, ut
neque quae supra nos caelo suspensa sublata sunt
neque quae infra terram profunda demersa sunt, aut
scire sit datum [ut scrutare permissum] aut ruspari
religiosum, et beati satis satisque prudentes iure
videamur, si secundum illud vetus sapientis oraculum
nosmet ipsos familiarius noverimus. Sed quatenus 6
indulgentes insano atque inepto labori ultra humi-
litatis nostrae terminos evagamur et in terram proiecti
caelum ipsum et ipsa sidera audaci cupiditate
transcendimus, vel hunc errorem saltem non vanis
et formidulosis opinionibus inplicemus. Sint prin- 7
cipio omnium semina natura in se coeunte densata,
quis hic auctor deus? Sint fortuitis concursionibus
totius mundi membra coalita, digesta, formata, quis
deus machinator? Sidera licet ignis accenderit et
caelum licet sua materia suspenderit, licet terram
fundaverit pondere et mare licet influxerit e liquore,
unde haec religio, unde formido, quae superstitio est?
Homo et animal omne quod nascitur, inspiratur, 8
adtollitur, elementorum ut voluntaria concretio est,
in quae rursum homo et animal omne dividitur, sol-
vitur, dissipatur: ita in fontem refluunt et in semet

omnia revolvuntur, nullo artifice nec iudice nec
9 auctore. Sic congregatis ignium seminibus soles alios
atque alios semper splendere, sic exhalatis terrae va-
poribus nebulas semper adolescere, quibus densatis
coactisque nubes altius surgere, iisdem labentibus
pluvias fluere, flare ventos, grandines increpare, vel
nimbis conlidentibus tonitrua mugire, rutilare ful-
gora, fulmina praemicare: adeo passim cadunt,
montes inruunt, arboribus incurrunt, sine dilectu
tangunt loca sacra et profana, homines noxios feriunt
10 et saepe religiosos. Quid tempestates loquar varias
et incertas, quibus nullo ordine vel examine rerum
omnium impetus volutatur? in naufragiis bonorum
malorumque fata mixta, merita confusa? in incendiis
interitum convenire insontium nocentumque? et cum
tabe pestifera caeli tractus inficitur, sine discrimine
omnes deperire? et cum belli ardore saevitur, meliores
11 potius occumbere? In pace etiam non tantum aequatur
nequitia melioribus, sed et colitur, ut in pluribus
nescias, utrum sit eorum detestanda pravitas an
12 optanda felicitas. Quod si mundus divina providentia
et alicuius numinis auctoritate regeretur, numquam
mereretur Phalaris et Dionysius regnum, numquam
Rutilius et Camillus exsilium, numquam Socrates
13 venenum. Ecce arbusta frugifera, ecce iam seges
cana, iam temulenta vindemia imbri conrumpitur,
grandine caeditur. Adeo aut incerta nobis veritas
occultatur et premitur, aut, quod magis credendum
est, variis et lubricis casibus soluta legibus fortuna
dominatur.

1 **VI.** Cum igitur aut fortuna certa aut incerta natura
sit, quanto venerabilius ac melius antistitem veritatis

maiorum excipere disciplinam, religiones traditas colere, deos, quos a parentibus ante inbutus es timere quam nosse familiarius, adorare, nec de numinibus ferre sententiam, sed prioribus credere, qui adhuc rudi saeculo in ipsius mundi natalibus meruerunt deos vel faciles habere vel reges! Inde adeo per universa imperia, provincias, oppida videmus singulos sacrorum ritus gentiles habere et deos colere municipes, ut Eleusinios Cererem, Phrygas Matrem, Epidaurios Aesculapium, Chaldaeos Belum, Astartem Syros, Dianam Taurios, Gallos Mercurium, universa Romanos. Sic eorum potestas et auctoritas totius 2
orbis ambitus occupavit, sic imperium suum ultra solis vias et ipsius oceani limites propagavit, dum exercent in armis virtutem religiosam, dum urbem muniunt sacrorum religionibus, castis virginibus, multis honoribus ac nominibus sacerdotum, dum obsessi et citra solum Capitolium capti colunt deos, quos alius iam sprevisset iratos, et per Gallorum acies mirantium superstitionis audaciam pergunt telis inermes, sed cultu religionis armati, dum [capti] in hostilibus moenibus adhuc ferociente victoria numina victa venerantur, dum undique hospites deos quaerunt et suos faciunt, dum aras exstruunt etiam ignotis numinibus et Manibus. Sic, dum universarum gentium 3
sacra suscipiunt, etiam regna meruerunt. Hinc perpetuus venerationis tenor mansit, qui longa aetate non infringitur, sed augetur: quippe antiquitas caerimoniis atque fanis tantum sanctitatis tribuere consuevit quantum adstruxerit vetustatis.

VII. Nec tamen temere (ausim enim interim et 1
ipse concedere et sic melius errare) maiores nostri aut

observandis auguriis aut extis consulendis aut insti-
tuendis sacris aut delubris dedicandis operam nava-
2 verunt. Specta de libris memoriam: iam eos depre-
hendes initiasse ritus omnium religionum, vel ut
remuneraretur divina indulgentia, vel ut averteretur
inminens ira aut iam tumens et saeviens placaretur.
3 Testis Mater Idaea, quae adventu suo et probavit
matronae castitatem et urbem metu hostili liberavit;
testes equestrium fratrum in lacu, sicut < se >
ostenderant, statuae consecratae, qui anheli spuman-
tibus equis atque fumantibus de Perse victoriam
eadem die qua fecerant nuntiaverunt; testis ludorum
offensi Iovis de somnio plebei hominis iteratio: et
Deciorum devotio rata testis est; testis et Curtius,
qui equitis sui vel mole vel honore hiatum profundae
4 voraginis coaequavit. Frequentius etiam, quam
volebamus, deorum praesentiam contempta auspicia
contestata sunt. Sic Allia nomen infaustum, sic
Claudii et Iunii non proelium in Poenos, sed ferale
naufragium est, et ut Trasimenus Romanorum san-
guine et maior esset et decolor, sprevit auguria Fla-
minius, et ut Parthos signa repetamus, dirarum inpre-
5 cationes Crassus et meruit et inrisit. Omitto vetera
quae multa sunt, et de deorum natalibus, donis,
muneribus neglego carmina poetarum, praedicta
etiam de oraculis fata transilio, ne vobis antiquitas
6 nimium fabulosa videatur. Intende templis ac delubris
deorum, quibus Romana civitas et protegitur et
ornatur: magis sunt augusta numinibus incolis, prae-
sentibus, inquilinis quam cultu, insignibus et mune-
ribus opulenta. Inde adeo pleni et mixti deo vates
futura praecerpunt, dant cautelam periculis, morbis
medellam, spem adflictis, opem miseris, solacium

calamitatibus, laboribus levamentum. Etiam per
quietem deos videmus, audimus, adgnoscimus, quos
inpie per diem negamus, nolumus, peieramus.

VIII. Itaque cum omnium gentium de diis inmor- 1
talibus, quamvis incerta sit vel ratio vel origo, maneat
tamen firma consensio, neminem fero tanta audacia
tamque inreligiosa nescio qua prudentia tumescentem,
qui hanc religionem tam vetustam, < tam > utilem,
tam salubrem dissolvere aut infirmare nitatur. Sit 2
licet ille Theodorus Cyrenaeus, vel qui prior Diagora
Melius, cui ἄθεον cognomen adposuit antiquitas,
qui uterque nullos deos adseverando timorem omnem
quo humanitas regitur, venerationemque penitus
sustulerunt: numquam tamen in hac inpietatis disci-
plina simulatae philosophiae nomine atque auctori-
tate pollebunt. Cum Abderitam Protagoram Athe- 3
nienses viri consulte potius quam profane de divinitate
disputantem et expulerint suis finibus et in contione
eius scripta deusserint, quid? homines (sustinebitis
enim me impetum susceptae actionis liberius exse-
rentem) homines, inquam, deploratae, inlicitae ac
desperatae factionis grassari in deos non ingeme-
scendum est? Qui de ultima faece conlectis inpe- 4
ritioribus et mulieribus credulis sexus sui facilitate
labentibus plebem profanae coniurationis instituunt,
quae nocturnis congregationibus et ieiuniis sol-
lemnibus et inhumanis cibis non sacro quodam, sed
piaculo foederatur, latebrosa et lucifuga natio, in
publicum muta, in angulis garrula: templa ut busta
despiciunt, deos despuunt, rident sacra, miserentur
miseri (si fas est) sacerdotum, honores et purpuras
despiciunt, ipsi seminudi! Pro, mira stultitia et incre- 5

dibilis audacia! spernunt tormenta praesentia, dum incerta metuunt et futura, et dum mori post mortem timent, interim mori non timent: ita illis pavorum fallax spes solacia rediviva blanditur.

1 IX. Ac iam, ut fecundius nequiora proveniunt,
serpentibus in dies perditis moribus per universum
orbem sacraria ista taeterrima inpiae coitionis ado-
lescunt. Eruenda prorsus haec et exsecranda consensio.
2 Occultis se notis et insignibus noscunt et amant mutuo
paene antequam noverint: passim etiam inter eos
velut quaedam libidinum religio miscetur, ac se pro-
misce adpellant fratres et sorores, ut etiam non
insolens stuprum intercessione sacri nominis fiat
incestum. Ita eorum vana et demens superstitio sce-
3 leribus gloriatur! Nec de ipsis, nisi subsisteret
veritas, maxime nefaria et honore praefanda sagax
fama loqueretur. Audio eos turpissimae pecudis caput
asini consecratum inepta nescio qua persuasione
4 venerari: digna et nata religio talibus moribus! Alii
eos ferunt ipsius antistitis ac sacerdotis colere geni-
talia et quasi parentis sui adorare naturam: nescio
an falsa, certe occultis ac nocturnis sacris adposita
suspicio! Et qui hominem summo supplicio pro
facinore punitum et crucis ligna feralia eorum caeri-
monias fabulatur, congruentia perditis sceleratisque
5 tribuit altaria, ut id colant quod merentur. Iam
de initiandis tirunculis fabula tam detestanda quam
nota est. Infans farre contectus, ut decipiat incautos,
adponitur ei qui sacris inbuatur. Is infans a tirunculo
farris superficie quasi ad innoxios ictus provocato
caecis occultisque vulneribus occiditur. Huius, pro
nefas! sitienter sanguinem lambunt, huius certatim

membra dispertiunt, hac foederantur hostia, hac conscientia sceleris ad silentium mutuum pignerantur! Haec sacra sacrilegiis omnibus taetriora. Et 6
de convivio notum est; passim omnes loquuntur, id etiam Cirtensis nostri testatur oratio. Ad epulas solemni die coeunt cum omnibus liberis, sororibus, matribus, sexus omnis homines et omnis aetatis. Illic post multas epulas, ubi convivium caluit et incestae libidinis ebriatis fervor exarsit, canis, qui candelabro nexus est, iactu offulae ultra spatium lineae, qua vinctus est, ad impetum et saltum provocatur. Sic, everso et exstincto conscio lumine inpu- 7
dentibus tenebris nexus infandae cupiditatis involvunt per incertum sortis, etsi non omnes opera, conscientia tamen pariter incesti, quoniam voto universorum adpetitur quicquid accidere potest in actu singulorum.

X. Multa praetereo consulto: nam et haec nimis 1
multa sunt, quae aut omnia aut pleraque omnium vera declarat ipsius pravae religionis obscuritas. Cur 2
etenim occultare et abscondere quicquid illud colunt magnopere nituntur, cum honesta semper publico gaudeant, scelera secreta sint? cur nullas aras habent, templa nulla, nulla nota simulacra, numquam palam loqui, numquam libere congregari, nisi illud, quod colunt et interprimunt, aut puniendum est aut pudendum? Unde autem vel quis ille aut ubi deus 3
unicus, solitarius, destitutus, quem non gens libera, non regna, non saltem Romana superstitio noverunt? Iudaeorum sola et misera gentilitas unum et ipsi 4
deum, sed palam, sed templis, aris, victimis caerimoniisque coluerunt, cuius adeo nulla vis nec potestas est, ut sit Romanis hominibus cum sua sibi natione

5 captivus. At etiam Christiani quanta monstra, quae
portenta confingunt! Deum illum suum, quem nec
ostendere possunt nec videre, in omnium mores, actus
omnium, verba denique et occultas cogitationes dili-
genter inquirere, discurrentem scilicet atque ubique
praesentem; molestum illum volunt, inquietum, in-
pudenter etiam curiosum, siquidem adstat factis
omnibus, locis omnibus intererrat, cum nec singulis
inservire possit per universa districtus nec universis
sufficere in singulis occupatus.

1 **XI.** Quid quod toto orbi et ipsi mundo cum side-
ribus suis minantur incendium, ruinam moliuntur,
quasi aut naturae divinis legibus constitutus aeternus
ordo turbetur, aut rupto elementorum omnium foe-
dere et caelesti compage divisa, moles ista, qua con-
2 tinetur et cingitur, subruatur? Nec hac furiosa
opinione contenti aniles fabulas adstruunt et adnec-
tunt: renasci se ferunt post mortem et cineres et
favillas et nescio qua fiducia mendaciis suis invicem
3 credunt: putes eos iam revixisse. Anceps malum
et gemina dementia, caelo et astris, quae sic relin-
quimus, ut invenimus, interitum denuntiare, sibi
mortuis extinctis, qui sicut nascimur et interimus,
4 aeternitatem repromittere! Inde videlicet et exse-
crantur rogos et damnant ignium sepulturas, quasi
non omne corpus, etsi flammis subtrahatur, annis
tamen et aetatibus in terram resolvatur, nec intersit,
utrum ferae diripiant an maria consumant an humus
contegat an flamma subducat, cum cadaveribus
omnis sepultura, si sentiunt, poena sit, si non sentiunt,
5 ipsa conficiendi celeritate medicina. Hoc errore
decepti beatam sibi, ut bonis, et perpetem vitam

mortui pollicentur, ceteris, ut iniustis, poenam sempiternam. Multa ad haec subpetunt, ni festinet oratio. Iniustos ipsos magis nec laboro, iam docui: quamquam, etsi iustos darem, culpam tamen vel innocentiam < fatendum > fato tribui sententiis plurimorum. Et haec vestra consensio est: nam 6
quicquid agimus, ut alii fato, ita vos deo dicitis; sic sectae vestrae non spontaneos cupere, sed electos. Igitur iniquum iudicem fingitis, qui sortem in hominibus puniat, non voluntatem. Vellem tamen scisci- 7
tari utrumne cum corporibus et corporibus quibus, ipsisne an innovatis, resurgatur. Sine corpore? hoc, quod sciam, neque mens neque anima nec vita est. Ipso corpore? sed iam ante dilapsum est. Alio corpore? ergo homo novus nascitur, non prior ille reparatur. Et tamen tanta aetas abiit, saecula innumera 8
fluxerunt: quis unus ullus ab inferis vel Protesilai sorte remeavit, horarum saltem permisso commeatu, vel ut exemplo crederemus? Omnia ista figmenta 9
male sanae opinionis et inepta solacia a poetis fallacibus in dulcedinem carminis lusa a vobis nimirum credulis in deum vestrum turpiter reformata sunt.

XII. Nec saltem de praesentibus capitis experi- 1
mentum, quam vos inritae pollicitationis cassa vota decipiant: quid post mortem inpendeat, miseri, dum adhuc vivitis, aestimate. Ecce pars vestrum, et maior 2
melior, ut dicitis, egetis algetis, opere fame laboratis, et deus patitur dissimulat, non vult aut non potest opitulari suis: ita aut invalidus aut iniquus est! Tu, qui inmortalitatem postumam somnias, cum 3
periculo quateris, cum febribus ureris, cum dolore laceraris, nondum condicionem tuam sentis? nondum

adgnoscis fragilitatem? invitus miser infirmitatis ar-
4 gueris nec fateris! Sed omitto communia. Ecce vobis
minae, supplicia, tormenta, et iam non adorandae
sed subeundae cruces, ignes etiam quos et praedicitis
et timetis: ubi deus ille, qui subvenire revivescentibus
5 potest, viventibus non potest? Nonne Romani sine
vestro deo imperant regnant, fruuntur orbe toto
vestrique dominantur? Vos vero suspensi interim
atque solliciti honestis voluptatibus abstinetis: non
spectacula visitis, non pompis interestis, convivia
publica absque vobis, sacra certamina, praecerptos
cibos et delibatos altaribus potus abhorretis. Sic
6 reformidatis deos quos negatis! Non floribus caput
nectitis, non corpus odoribus honestatis: reservatis
unguenta funeribus, coronas etiam sepulcris dene-
gatis, pallidi trepidi, misericordia digni, sed nostrorum
deorum. Ita nec resurgitis miseri nec interim vivitis!
7 Proinde si quid sapientiae vobis aut verecundiae
est, desinite caeli plagas et mundi fata et secreta
rimari: satis est pro pedibus adspicere maxime
indoctis inpolitis, rudibus agrestibus, quibus non est
datum intellegere civilia, multo magis denegatum est
disserere divina.

1 **XIII.** Quamquam, si philosophandi libido est,
Socratem, sapientiae principem, quisque vestrum
tantus est, si potuerit, imitetur. Eius viri, quotiens
de caelestibus rogabatur, nota responsio est: « quod
2 supra nos, nihil ad nos ». Merito ergo de oraculo
testimonium meruit prudentiae singularis. Quod
oraculum, idem ipse persensit, idcirco universis esse
praepositum, non quod omnia comperisset, sed quod
nihil se scire didicisset: ita confessae inperitiae summa

prudentia est. Hoc fonte defluxit Arcesilae et multo 3
post Carneadis et Academicorum plurimorum in
summis quaestionibus tuta dubitatio, quo genere
philosophari et caute indocti possunt et docti glo-
riose. Quid, Simonidis melici nonne admiranda
omnibus et sectanda cunctatio? Qui Simonides, cum 4
de eo, quid et quales arbitraretur deos, ab Hierone
tyranno quaereretur, primo deliberationi diem petiit,
postridie biduum prorogavit, mox alterum tantum
admonitus adiunxit. Postremo cum causas tantae
morae tyrannus inquireret, respondit ille « quod sibi,
quanto inquisitio tardior pergeret, tanto veritas
fieret obscurior ». Mea quoque opinione, quae sunt 5
dubia, ut sunt, relinquenda sunt, nec, tot ac tantis
viris deliberantibus, temere et audaciter in alteram
partem ferenda sententia est, ne aut anilis inducatur
superstitio aut omnis religio destruatur ».

XIV. Sic Caecilius et renidens (nam indignationis 1
eius tumorem effusae orationis impetus relaxaverat):
« Ecquid ad haec » ait « audet Octavius, homo Plau-
tinae prosapiae, ut pistorum praecipuus, ita postremus
philosophorum? » « Parce », inquam, « in eum plau- 2
dere: neque enim prius exsultare te dignum est con-
cinnitate sermonis, quam utrimque plenius fuerit
peroratum, maxime cum non laudi, sed veritati
disceptatio vestra nitatur. Et quamquam magnum 3
in modum me subtili varietate tua delectarit oratio,
tamen altius moveor, non de praesenti actione, sed
de toto genere disputandi, quod plerumque pro dis-
serentium viribus et eloquentiae potestate etiam
perspicuae veritatis condicio mutetur. Id accidere 4
pernotum est auditorum facilitate, qui, dum ver-

borum lenocinio a rerum intentionibus avocantur,
sine dilectu adsentiuntur dictis omnibus nec a rectis
falsa secernunt, nescientes inesse et incredibile verum
5 et verisimile mendacium. Itaque, quo saepius adse-
verationibus credunt, eo frequentius a peritioribus
arguuntur: sic adsidue temeritate decepti culpam
iudicis transferunt ad incerti querellam, ut damnatis
omnibus malint universa suspendere quam de fal-
6 lacibus iudicare. Igitur nobis providendum est, ne
odio itidem sermonum omnium laboremus ita, ut in
exsecrationem et odium hominum plerique simpli-
ciores efferantur. Nam incaute creduli circumve-
niuntur ab his quos bonos putaverunt: mox errore
consimili iam suspectis omnibus ut inprobos metuunt
7 etiam quos optimos sentire potuerunt. Nos proinde
solliciti, quod utrimque omni negotio disseratur et ex
altera parte plerumque obscura sit veritas, ex altero
latere mira subtilitas, quae nonnumquam ubertate
dicendi fidem confessae probationis imitetur, dili-
genter quantum potest singula ponderemus, ut
argutias quidem laudare, ea vero quae recta sunt,
eligere, probare, suscipere possimus ».

1 XV. « Decedis » inquit Caecilius « officio iudicis
religiosi: nam periniurium est vires te actionis meae
intergressu gravissimae disputationis infringere, cum
Octavius integra et inlibata habeat singula, si potest,
2 refutare ». « Id quod criminaris » inquam « in commune,
nisi fallor, compendium protuli, ut examine scrupoloso
nostram sententiam non eloquentiae tumore, sed re-
rum ipsarum soliditate libremus. Nec avocanda, quod
quereris, diutius intentio, cum toto silentio liceat re-
sponsionem Ianuarii nostri iam gestientis audire ».

XVI. Et Octavius: « Dicam equidem, ut potero, 1
pro viribus, et adnitendum tibi mecum est, ut con-
viciorum amarissimam labem verborum veracium
flumine diluamus. Nec dissimulabo principio ita
Natalis mei errantem, vagam, lubricam nutasse
sententiam, ut sit nobis ambigendum, utrum vafritia
turbata sit, an vacillaverit per errorem. Nam interim 2
deos credere, interim se deliberare variavit, ut pro-
positionis incerto incertior responsionis nostrae in-
tentio fundaretur. Sed in Natali meo versutiam nolo,
non credo: procul est ab eius subtilitate simplicitate
subtilis urbanitas. Quid igitur? Ut qui rectam viam 3
nescit, ubi, ut fit, in plures una diffinditur, quia viam
nescit, haeret anxius nec singulas audet eligere nec
universas probare: sic, cui non est veri stabile iudi-
cium, prout infida suspicio spargitur, ita eius dubia
opinio dissipatur. Nullum itaque miraculum est, si 4
Caecilius identidem in contrariis ac repugnantibus
iactetur, aestuet, fluctuetur. Quod ne fiat ulterius,
convincam et redarguam, quamvis diversa, quae
dicta sunt, una veritate confirmata probataque: sic
nec dubitandum ei de cetero est nec vagandum. Et 5
quoniam meus frater erupit, aegre se ferre, stoma-
chari, indignari, dolere, inliteratos, pauperes, inpe-
ritos, de rebus caelestibus disputare, sciat omnes
homines, sine dilectu aetatis, sexus, dignitatis, ra-
tionis et sensus capaces et habiles procreatos nec for-
tuna nanctos, sed natura insitos esse sapientiam: quin
ipsos etiam philosophos, vel si qui alii artium reper-
tores in memorias exierunt, priusquam sollertia
mentis parerent nominis claritatem, habitos esse
plebeios, indoctos, seminudos: adeo divites faculta-
tibus suis inligatos magis aurum suspicere consuesse

quam caelum, nostrates pauperes et commentos esse
prudentiam et tradidisse ceteris disciplinam. Unde
apparet ingenium non dari facultatibus nec studio
parari, sed cum ipsa mentis formatione generari.
6 Nihil itaque indignandum vel dolendum, si qui-
cumque de divinis quaerat, sentiat, proferat, cum non
disputantis auctoritas, sed disputationis ipsius veritas
requiratur. Atque etiam, quo inperitior sermo, hoc
inlustrior ratio est, quoniam non fucatur pompa
facundiae et gratiae, sed, ut est, recti regula sustinetur.

1 **XVII.** Nec recuso, quod Caecilius adserere inter
praecipua conisus est, hominem nosse se et circum-
spicere debere, quid sit, unde sit, quare sit: utrum
elementis concretus an concinnatus atomis, an potius
2 a Deo factus, formatus, animatus. Quod ipsum explo-
rare et eruere sine universitatis inquisitione non
possumus, cum ita cohaerentia, conexa, concatenata
sint, ut, nisi divinitatis rationem diligenter excus-
seris, nescias humanitatis, nec possis pulchre gerere
rem civilem, nisi cognoveris hanc communem omnium
mundi civitatem, praecipue cum a feris beluis hoc
differamus, quod illa prona in terramque vergentia
nihil nata sint prospicere nisi pabulum, nos, quibus
vultus erectus, quibus suspectus in caelum datus
est, sermo et ratio, per quae Deum adgnoscimus,
sentimus, imitamur, ignorare nec fas nec licet inge-
rentem sese oculis et sensibus nostris caelestem clari-
tatem: sacrilegii enim vel maxime instar est, humi
3 quaerere quod in sublimi debeas invenire. Quo magis
mihi videntur qui hunc mundi totius ornatum non
divina ratione perfectum volunt, sed frustis qui-
busdam temere cohaerentibus conglobatum, mentem,

sensum, oculos denique ipsos non habere. Quid 4
enim potest esse tam apertum, tam confessum
tamque perspicuum, cum oculos in caelum sustuleris
et quae sunt infra circaque lustraveris, quam esse
aliquod numen praestantissimae mentis, quo omnis
natura inspiretur, moveatur, alatur, gubernetur?
Caelum ipsum vide quam late tenditur, quam rapide 5
volvitur, vel quod in noctem astris distinguitur, vel
quod in diem sole lustratur: iam scies, quam sit in
eo summi moderatoris mira et divina libratio. Vide
et annum, ut solis ambitus faciat, et mensem vide,
ut luna auctu, senio, labore circumagat. Quid tene- 6
brarum et luminis dicam recursantes vices, ut sit
nobis operis et quietis alterna reparatio? Relinquenda
vero astrologis prolixior de sideribus oratio, vel quod
regant cursum navigandi, vel quod arandi meten-
dique tempus inducant. Quae singula non modo ut
crearentur, fierent, disponerentur, summi opificis et
perfectae rationis eguerunt, verum etiam sentiri,
perspici, intellegi sine summa sollertia et ratione non
possunt. Quid, cum ordo temporum ac frugum sta- 7
bili varietate distinguitur, nonne auctorem suum
parentemque testatur? Ver aeque cum suis floribus
et aestas cum suis messibus et autumni maturitas
grata et hiberna olivitas necessaria? Qui ordo facile
turbaretur, nisi maxima ratione consisteret. Iam 8
providentiae quantae, ne hiems sola glacie ureret
aut sola aestas ardore torreret, autumni et veris
inserere medium temperamentum, ut per vestigia sua
anni revertentis occulti et innoxii transitus laberentur!
Mari intende: lege litoris stringitur; quicquid arborum 9
est vide, quam e terrae visceribus animatur; adspice
oceanum: refluit reciprocis aestibus; vide fontes:

manant venis perennibus; fluvios intuere: eunt semper
10 exercitis lapsibus. Quid loquar apte disposita recta
montium, collium flexa, porrecta camporum? quidve
animantium loquar adversus sese tutelam multi-
formem? alias armatas cornibus, alias dentibus
saeptas et fundatas ungulis et spicatas aculeis aut
11 pedum celeritate liberas aut elatione pinnarum? Ipsa
praecipue formae nostrae pulchritudo Deum fatetur
artificem: status rigidus, vultus erectus, oculi in
summo velut in specula constituti et omnes ceteri
sensus velut in arce compositi.

1 **XVIII.** Longum est ire per singula. Nihil in homine
membrorum est, quod non et necessitatis causa sit
et decoris, et, quod magis mirum est, eadem figura
omnibus, sed quaedam unicuique liniamenta deflexa:
sic et similes universi videmur et inter se singuli
2 dissimiles invenimur. Quid nascendi ratio? quid?
cupido generandi nonne a Deo data est, et ut ubera
partu maturescente lactescant et ut tener fetus uber-
3 tate lactei roris adolescat? Nec universitati solum-
modo Deus, sed et partibus consulit. Britannia sole
deficitur, sed circumfluentis maris tepore recreatur;
Aegypti siccitatem temperare Nilus amnis solet,
Euphrates Mesopotamiam pro imbribus pensat, Indus
4 flumen et serere orientem dicitur et rigare. Quod
si ingressus aliquam domum, omnia exculta, dispo-
sita, ornata vidisses, utique praeesse ei crederes
dominum et illis bonis rebus multo esse meliorem:
ita in hac mundi domo, cum caelo terraque perspicias
providentiam, ordinem, legem, crede esse universitatis
dominum parentemque ipsis sideribus et totius
5 mundi partibus pulchriorem. Ni forte, quoniam de

providentia nulla dubitatio est, inquirendum putas,
utrum unius imperio an arbitrio plurimorum caeleste
regnum gubernetur; quod ipsum non est multi laboris
aperire cogitanti imperia terrena, quibus exempla
utique de caelo. Quando umquam regni societas aut 6
cum fide coepit aut sine cruore discessit? Omitto
Persas de equorum hinnitu augurantes principatum,
et Thebanorum par, mortuam fabulam, transeo. Ob
pastorum et casae regnum de geminis memoria notis-
sima est. Generi et soceri bella toto orbe diffusa sunt,
et tam magni imperii duos fortuna non cepit. Vide 7
cetera: rex unus apibus, dux unus in gregibus, in ar-
mentis rector unus. Tu in caelo summam potestatem
dividi credas et scindi veri illius ac divini imperii
totam maiestatem, cum palam sit parentem omnium
Deum nec principium habere nec terminum, qui
nativitatem omnibus praestet, sibi perpetuitatem,
qui ante mundum fuerit sibi ipse pro mundo: qui
universa, quaecumque sunt, verbo iubet, ratione
dispensat, virtute consummat. Hic non videri potest: 8
visu clarior est; nec comprehendi [potest]: < tactu
purior est; > nec aestimari: sensibus maior est,
infinitus, inmensus et soli sibi tantus, quantus est,
notus. Nobis vero ad intellectum pectus angustum
est, et ideo sic eum digne aestimamus, dum inaesti-
mabilem dicimus. Eloquar quemadmodum sentio: 9
magnitudinem Dei qui se putat nosse, minuit: qui
non vult minuere, non novit. Nec nomen Deo 10
quaeras: Deus nomen est. Illic vocabulis opus est,
cum per singulos propriis adpellationum insignibus
multitudo dirimenda est: Deo, qui solus est, Dei
vocabulum totum est. Quem si patrem dixero, car-
nalem opineris; si regem, terrenum suspiceris; si

dominum, intelleges utique mortalem. Aufer addita-
menta nominum et perspicies eius claritatem. Quid
11 quod omnium de isto habeo consensum? Audio
vulgus: cum ad caelum manus tendunt, nihil aliud
quam « Deum » dicunt et « Deus magnus est » et
« Deus verus est » et « si Deus dederit ». Vulgi iste
naturalis sermo est an Christiani confitentis oratio?
Et qui Iovem principem volunt, falluntur in nomine,
sed de una potestate consentiunt.

1 **XIX.** Audio poetas quoque unum patrem divum
atque hominum praedicantes, et talem esse mor-
talium mentem qualem parens omnium diem duxerit.
2 Quid Mantuanus Maro? Nonne apertius, proximius,
verius « principio », ait, « caelum ac terras et
cetera mundi membra spiritus intus alit et in-
fusa mens agitat, inde hominum pecudum-
que genus et quicquid aliud animalium? » Idem
alio loco mentem istam et spiritum deum nominat.
Haec enim verba sunt:

deum namque ire per omnes
terrasque tractusque maris caelumque profundum,

unde homines et pecudes, unde imber et
ignes. Quid aliud et a nobis Deus quam mens et
3 ratio et spiritus praedicatur? Recenseamus, si placet,
disciplinam philosophorum: deprehendes eos, etsi ser-
monibus variis, ipsis tamen rebus in hanc unam coire
4 et conspirare sententiam. Omitto illos rudes et
veteres, qui de suis dictis sapientes esse meruerunt.
Sit Thales Milesius omnium primus, qui primus
omnium de caelestibus disputavit. Is autem Milesius
Thales rerum initium aquam dixit, deum autem eam

mentem quae ex aqua cuncta formaverit. Eo altior
et sublimior aquae et spiritus ratio, quam ut ab
homine potuerit inveniri, a Deo traditum: vides
philosophi principalis nobiscum penitus opinionem
consonare. Anaximenes deinceps et post Apollo- 5
niates Diogenes aëra deum statuunt infinitum et
inmensum: horum quoque similis de divinitate con-
sensio est. Anaxagorae vero discriptio et motus 6
infinitae mentis deus dicitur, et Pythagorae deus est
animus per universam rerum naturam commeans et
intentus, ex quo etiam animalium omnium vita car-
patur. Xenophanem notum est omne infinitum cum 7
mente deum tradere, et Antisthenem populares deos
multos, sed naturalem unum praecipuum, Speusip-
pum vim [naturalem] animalem, qua omnia regantur,
deum nosse. Quid? Democritus, quamvis atomorum 8
primus inventor, nonne plerumque naturam quae
imagines fundat et intellegentiam deum loquitur?
Strato quoque et ipse naturam. Etiam Epicurus ille,
qui deos aut otiosos fingit aut nullos, naturam tamen
superponit. Aristoteles variat et adsignat tamen 9
unam potestatem: nam interim mentem, mundum
interim deum dicit, interim mundo deum praeficit.
Theophrastus etiam variat, alias mundo, alias menti
divinae tribuens principatum. Heraclides Ponticus
quoque mundo divinam mentem quamvis varie
adscribit. Zeno et Chrysippus et Cleanthes sunt et 10
ipsi multiformes, sed ad unitatem providentiae omnes
revolvuntur. Cleanthes enim mentem < modo >,
modo animum, modo aethera, plerumque rationem
deum disserit. Zeno, eiusdem magister, naturalem
legem atque divinam et aethera interim interdumque
rationem vult omnium esse principium; idem inter-

pretando Iunonem aëra, Iovem caelum, Neptunum
mare, ignem esse Vulcanum et ceteros similiter vulgi
deos elementa esse monstrando publicum arguit
11 graviter et revincit errorem. Eadem fere Chrysippus:
vim divinam rationalem, naturam et mundum,
interim et fatalem necessitatem deum credit Zeno-
nemque interpretatione physiologiae in Hesiodi,
12 Homeri Orpheique carminibus imitatur. Babylonio
etiam Diogeni disciplina est exponendi et disserendi
Iovis partum et ortum Minervae et hoc genus cetera
13 rerum vocabula esse, non deorum. Nam Socraticus
Xenophon formam dei veri negat videri posse et ideo
quaeri non oportere, Aristo Stoicus comprehendi
omnino non posse: uterque maiestatem dei intelle-
14 gendi desperatione senserunt. Platoni apertior de deo
et rebus ipsis et nominibus oratio est et quae tota
esset caelestis, nisi persuasionis civilis nonnumquam
admixtione sordesceret. Platoni itaque in Timaeo deus
est ipso suo nomine mundi parens, artifex animae,
caelestium terrenorumque fabricator, quem et inve-
nire difficile prae nimia et incredibili potestate, et
cum inveneris, in publicum dicere inpossibile prae-
15 fatur. Eadem fere et ista, quae nostra sunt: nam
et Deum novimus et parentem omnium dicimus et
numquam publice nisi interrogati praedicamus.

1 **XX.** Exposui opiniones omnium ferme philoso-
phorum, quibus inlustrior gloria est, Deum unum
multis licet designasse nominibus, ut quivis arbi-
tretur, aut nunc Christianos philosophos esse aut
2 philosophos fuisse iam tunc Christianos. Quod si
providentia mundus regitur et unius Dei nutu guber-
natur, non nos debet antiquitas inperitorum fabellis

suis delectata vel capta ad errorem mutui rapere
consensus, cum philosophorum suorum sententiis
refellatur, quibus et rationis et vetustatis adsistit
auctoritas. Maioribus enim nostris tam facilis in 3
mendaciis fides fuit, ut temere crediderint etiam alia
monstruosa, mera miracula: Scyllam multiplicem,
Chimaeram multiformem et Hydram felicibus vul-
neribus renascentem et Centauros equos suis homi-
nibus inplexos, et quicquid famae licet fingere, illis
erat libenter audire. Quid illas aniles fabulas, de 4
hominibus aves et feras [homines] et de hominibus
arbores atque flores? Quae si essent facta, fierent:
quia fieri non possunt, ideo nec facta sunt. Similiter 5
erraverunt erga deos quoque maiores nostri: inprovidi
creduli rudi simplicitate crediderunt. Dum reges suos
colunt religiose, dum defunctos eos desiderant in
imaginibus videre, dum gestiunt eorum memorias
in statuis detinere, sacra facta sunt quae fuerant
adsumpta solacia. Denique et antequam commerciis 6
orbis pateret et antequam gentes ritus suos moresque
miscerent, unaquaeque natio conditorem suum aut
ducem inclitum aut reginam pudicam sexu suo for-
tiorem aut alicuius muneris vel artis repertorem
venerabatur ut civem bonae memoriae: sic et de-
functis praemium et futuris dabatur exemplum.

XXI. Lege historicorum scripta vel scripta sapien- 1
tium: eadem mecum recognosces. Ob merita virtutis
aut muneris deos habitos Evhemerus exsequitur, et
eorum natales, patrias, sepulcra dinumerat et per
provincias monstrat, Dictaei Iovis et Apollinis Del-
phici et Phariae Isidis et Cereris Eleusiniae. Prodicus 2
adsumptos in deos loquitur, qui errando inventis

novis frugibus utilitati hominum profuerunt. In
eandem sententiam et Persaeus philosophatur et
adnectit inventas fruges et frugum ipsarum reper-
tores iisdem nominibus, ut comicus sermo est, Ve-
3 nerem sine Libero et Cerere frigere. Alexander ille
Magnus Macedo insigni volumine ad matrem suam
scripsit, metu suae potestatis proditum sibi de diis
hominibus a sacerdote secretum: illic Vulcanum facit
4 omnium principem, et postea Iovis gentem. Saturnum
enim, principem huius generis et examinis, omnes
scriptores vetustatis Graeci Romanique hominem
prodiderunt. Scit hoc Nepos et Cassius in historia, et
5 Thallus ac Diodorus hoc loquuntur. Is itaque Sa-
turnus Creta profugus Italiam metu filii saevientis
accesserat, et Iani susceptus hospitio rudes illos ho-
mines et agrestes multa docuit ut Graeculus et politus,
litteras inprimere, nummos signare, instrumenta con-
6 ficere. Itaque latebram suam, quod tuto latuisset,
vocari maluit Latium, et urbem Saturniam indito de
suo nomine et Ianiculum Ianus ad memoriam uterque
7 posteritatis reliquerunt. Homo igitur utique qui
fugit, homo utique qui latuit, et pater hominis et
natus ex homine: Terrae enim vel Caeli filius, quod
apud Italos esset ignotis parentibus, proditus, ut in
hodiernum inopinato visos caelo missos, ignobiles et
8 ignotos terrae filios nominamus. Eius filius Iuppiter
Cretae excluso parente regnavit, illic obiit, illic filios
habuit: adhuc antrum Iovis visitur et sepulcrum eius
ostenditur, et ipsis sacris suis humanitatis arguitur.
9 Otiosum est ire per singulos et totam seriem generis
istius explicare, cum in primis parentibus probata
mortalitas in ceteros ipso ordine successionis in-
fluxerit. Nisi forte post mortem deos fingitis, et

perierante Proculo deus Romulus, et Iuba Mauris volentibus deus est, et divi ceteri reges, qui consecrantur non ad fidem numinis, sed ad honorem emeritae potestatis. Invitis his denique hoc nomen 10
adscribitur: optant in homine perseverare, fieri se deos metuunt, etsi iam senes nolunt. Ergo nec de 11
mortuis dii, quoniam Deus mori non potest, nec de natis, quoniam moritur omne quod nascitur: divinum autem id est, quod nec ortum habet nec occasum. Cur enim, si nati sunt, non hodieque nascuntur? Nisi forte iam Iuppiter senuit et partus in Iunone defecit et Minerva canuit antequam peperit. An ideo cessavit ista generatio, quoniam nulla huiusmodi fabulis praebetur adsensio? Ceterum si dii creare 12
possent, interire non possent, plures totis hominibus deos haberemus, ut iam eos nec caelum contineret nec aër caperet nec terra gestaret. Unde manifestum est homines illos fuisse, quos et natos legimus et mortuos scimus.

XXII. Quis ergo dubitat horum imagines conse- 1 [XX
cratas vulgus orare et publice colere, dum opinio et mens inperitorum artis concinnitate decipitur, auri fulgore praestringitur, argenti nitore et candore eboris hebetatur? Quodsi in animum quis inducat, 2 [10
tormentis quibus et quibus machinis simulacrum omne formetur, erubescet timere se materiem ab artifice, ut deum faceret, inlusam. Deus enim ligneus, 3 [11
rogi fortasse vel infelicis stipitis portio, suspenditur, caeditur, dolatur, runcinatur. Et deus aereus vel 4 [12
argenteus de inmundo vasculo, ut saepius factum Aegyptio regi, conflatur, tunditur malleis et incudibus figuratur: et lapideus < deus > caeditur,

scalpitur et ab inpurato homine levigatur, nec sentit
suae nativitatis iniuriam, ita ut nec postea de vestra
3] 5 veneratione culturam. Nisi forte nondum deus saxum
est vel lignum vel argentum. Quando igitur hic na-
scitur? Ecce funditur, fabricatur, sculpitur: nondum
deus est; ecce plumbatur, construitur, erigitur: nec
adhuc deus est; ecce ornatur, consecratur, oratur:
tunc postremo deus est, cum homo illum voluit et
1] 6 dedicavit. Quanta vero de diis vestris animalia muta
naturaliter iudicant! Mures, hirundines, milvi non
sentire eos sciunt: rodunt, inculcant, insident, ac
nisi abigatis, in ipso dei vestri ore nidificant; araneae
vero faciem eius intexunt et de ipso capite sua fila
2] 7 suspendunt. Vos tergetis, mundatis, eraditis et illos,
quos facitis protegitis, et timetis, dum unusquisque
vestrum non cogitat prius se debere deum nosse
quam colere, dum inconsulte gestiunt parentibus
oboedire, dum fieri malunt alieni erroris accessio
quam sibi credere, dum nihil ex his quae timent
norunt. Sic in auro et argento avaritia consecrata
est, sic statuarum inanium consignata forma, sic nata
3] 8 Romana superstitio. Quorum ritus si percenseas,
ridenda quam multa, < quam multa > etiam mise-
randa sunt! Nudi cruda hieme discurrunt, alii ince-
dunt pilleati, scuta vetera circumferunt, pelles cae-
dunt, mendicantes vicatim deos ducunt: quaedam
fana semel anno adire permittunt, quaedam in totum
nefas visere: est quo viro non licet et nonnulla absque
feminis sacra sunt, etiam servo quibusdam caeri-
moniis interesse piaculare flagitium est: alia sacra
coronat univira, alia multivira, et magna religione
conquiritur quae plura possit adulteria numerare.
4] 9 Quid? qui sanguine suo libat et vulneribus suis sup-

plicat, non profanus melius esset quam sic religiosus? aut cui testa sunt obscena demessa, quo modo deum violat qui hoc modo placat, cum si eunuchos deus
vellet, posset procreare, non facere? Quis non intel- 10 [5
legat male sanos et vanae et perditae mentis in ista desipere et ipsam errantium turbam mutua sibi patrocinia praestare? Hic defensio communis furoris est furentium multitudo.

† Et despicis Isidis ad hirundinem sistrum et adsparsis membris inanem tui Serapidis sive Osiris tumulum.

XXIII. Considera denique sacra ipsa et ipsa my- 1 [XX
steria: invenies exitus tristes, fata et funera et luctus atque planctus miserorum deorum. Isis perditum filium cum Cynocephalo suo et calvis sacerdotibus luget, plangit, inquirit, et Isiaci miseri caedunt pectora et dolorem infelicissimae matris imitantur: mox invento parvulo gaudet Isis, exsultant sacerdotes, Cynocephalus inventor gloriatur, nec desinunt annis omnibus vel perdere quod inveniunt vel inve-
nire quod perdunt. Nonne ridiculum est vel lugere 2
quod colas vel colere quod lugeas? Haec tamen Aegyptia quondam nunc et sacra Romana sunt.
Ceres facibus accensis et serpente circumdata errore 3
subreptam et conruptam Liberam anxia et sollicita
vestigat: haec sunt Eleusinia. Et quae Iovis sacra 4
sunt? Nutrix capella est et avido patri subtrahitur infans, ne voretur, et Corybantum cymbalis, ne pater audiat vagitus, tinnitus eliditur. Cybelae Dindyma pudet dicere, quae adulterum suum infeliciter placitum, quoniam et ipsa deformis et vetula, ut multorum deorum mater, ad stuprum inlicere non poterat,

exsecuit, ut deum scilicet faceret eunuchum. Propter
hanc fabulam Galli eam et semiviri sui corporis sup-
5 plicio colunt. Haec iam non sunt sacra, tormenta
sunt. Quid? formae ipsae et habitus nonne arguunt
ludibria et dedecora deorum vestrorum? Vulcanus
claudus deus et debilis, Apollo tot aetatibus levis,
Aesculapius bene barbatus, etsi semper adulescentis
Apollinis filius, Neptunus glaucis oculis, Minerva
caesiis, bubulis Iuno, pedibus Mercurius alatis, Pan
ungulatis, Saturnus compeditis. Ianus vero frontes
duas gestat, quasi et aversus incedat. Diana interim
est alte succincta venatrix, et Ephesia mammis
multis et uberibus exstructa, et Trivia trinis capi-
6 tibus et multis manibus horrifica. Quid ipse Iuppiter
vester? Modo inberbis statuitur, modo barbatus
locatur; et cum Hammo dicitur, habet cornua, et
cum Capitolinus, tunc gerit fulmina, et cum Latiaris,
cruore perfunditur, et cum Feretrius, corona induitur.
Et ne longius multos Ioves obeam, tot sunt Iovis
7 monstra quot nomina. Erigone suspensa de laqueo
est, ut virgo inter astra ignita sit; Castores alternis
moriuntur, ut vivant; Aesculapius ut in deum surgat
fulminatur, Hercules ut hominem exuat Oetaeis
ignibus concrematur.

1] 1 XXIV. Has fabulas et errores et ab inperitis paren-
tibus discimus et, quod est gravius, ipsis studiis et
disciplinis elaboramus, carminibus praecipue poe-
tarum, qui plurimum quantum veritati ipsi sua
2 auctoritate nocuerunt. Et Plato ideo praeclare
Homerum illum inclitum laudatum et coronatum
de civitate, quam in sermone instituebat, eiecit.
3 Hic enim praecipuus bello Troico deos vestros, etsi

ludos facit, tamen in hominum rebus et actibus
miscuit, hic eorum paria composuit, sauciavit Ve-
nerem, Martem vinxit, vulneravit, fugavit. Iovem 4
narrat Briareo liberatum, ne a diis ceteris ligaretur, et
Sarpedonem filium, quoniam morti non poterat eri-
pere, cruentis imbribus flere, et toro Veneris inlectum
flagrantius quam in adulteras soleat cum Iunone
uxore concumbere. Alibi Hercules stercora egerit et 5
Apollo Admeto pecus pascit. Laomedonti vero muros
Neptunus instituit, nec mercedem operis infelix
structor accepit. Illic Iovis fulmen cum Aeneae armis 6
in incude fabricatur, cum caelum et fulmina et ful-
gura longe ante fuerint, quam Iuppiter in Creta nasce-
retur, et flammas veri fulminis nec Cyclops potuerit
imitari nec ipse Iuppiter non vereri. Quid loquar 7
Martis et Veneris adulterium deprehensum et in Ga-
nymedem Iovis stuprum caelo consecratum? Quae
omnia in hoc prodita, ut vitiis hominum quaedam
auctoritas pararetur. His atque huiusmodi figmentis 8
et mendaciis dulcioribus conrumpuntur ingenia pue-
rorum et iisdem fabulis inhaerentibus adusque sum-
mae aetatis robur adolescunt et in iisdem opinio-
nibus miseri consenescunt, cum sit veritas obvia, sed
requirentibus.

XXV. At tamen ista ipsa superstitio Romanis 1
dedit, auxit, fundavit imperium cum non tam vir-
tute quam religione et pietate pollerent. Nimirum
insignis et nobilis iustitia Romana ab ipsis imperii
nascentis incunabulis auspicata est! Nonne in ortu 2
suo et scelere conlecti et muniti inmanitatis suae
terrore creverunt? Nam asylo prima plebs congregata
est: confluxerant perditi, facinerosi, incesti, sicarii,

proditores, et ut ipse Romulus imperator et rector
populum suum facinore praecelleret, parricidium
fecit. Haec prima sunt auspicia religiosae civitatis!
3 Mox alienas virgines iam desponsatas, iam destinatas,
et nonnullas de matrimonio mulierculas sine more
rapuit, violavit, inlusit, et cum earum parentibus,
id est cum soceris suis bellum miscuit, propinquum
sanguinem fudit. Quid inreligiosius, quid audacius,
4 quid ipsa sceleris confidentia tutius? Iam finitimos
agro pellere, civitates proximas evertere cum templis
et altaribus, captos cogere, damnis alienis et suis sce-
leribus adolescere cum Romulo regibus ceteris et po-
5 steris ducibus disciplina communis est. Ita quicquid
Romani tenent, colunt, possident, audaciae praeda est:
templa omnia de manubiis, id est de ruinis urbium,
6 de spoliis deorum, de caedibus sacerdotum. Hoc insul-
tare et inludere est, victis religionibus servire, captivas
eas post victorias adorare. Nam adorare quae manu
ceperis, sacrilegium est consecrare, non numina.
Totiens ergo Romanis inpiatum est quotiens trium-
phatum, tot de diis spolia quot de gentibus et tropaea.
7 Igitur Romani non ideo tanti, quod religiosi, sed quod
inpune sacrilegi: neque enim potuerunt in ipsis bellis
deos adiutores habere, adversus quos arma rapuerunt.
At quos prostraverant, detriumphatos colere coepe-
runt: quid autem isti dii pro Romanis possunt, qui
nihil pro suis adversus eorum arma valuerunt?
8 Romanorum enim vernaculos deos novimus: Ro-
mulus, Picus, Tiberinus et Consus et Pilumnus ac
Volumnus dii; Cloacinam Tatius et invenit et coluit,
Pavorem Hostilius atque Pallorem; mox a nescio quo
Febris dedicata: haec alumna urbis istius superstitio,
morbi et malae valetudines! Sane et Acca Larentia

et Flora, meretrices propudiosae, inter morbos Ro-
manorum et deos computandae. Isti scilicet adversus 9
ceteros, qui in gentibus colebantur, Romanorum im-
perium protulerunt: neque enim eos adversum suos
homines vel Mars Thracius, vel Iuppiter Creticus, vel
Iuno nunc Argiva, nunc Samia, nunc Poena, vel Diana
Taurica, vel Mater Idaea, vel Aegyptia illa non
numina, sed portenta iuverunt. Nisi forte apud 10
istos maior castitas virginum aut religio sanctior
sacerdotum, cum paene in pluribus virginibus et
quae inconsultius se viris miscuissent, Vesta sane
nesciente, sit incestum vindicatum, in residuis inpu-
nitatem fecerit non castitas tutior, sed inpudicitia
felicior. Ubi autem magis quam a sacerdotibus inter 11
aras et delubra conducuntur stupra, tractantur leno-
cinia, adulteria meditantur? Frequentius denique in
aedituorum cellulis quam in ipsis lupanaribus flagrans
libido defungitur. Et tamen ante eos deo dispensante 12
diu regna tenuerunt Assyrii, Medi, Persae, Graeci
etiam et Aegyptii, cum Pontifices et Arvales et Salios
et Vestales et Augures non haberent nec pullos cavea
reclusos, quorum cibo vel fastidio res publica summa
regeretur.

XXVI. Iam enim venio ad illa auspicia et auguria 1
Romana, quae summo labore conlecta testatus es et
paenitenter omissa et observata feliciter. Clodius 2
scilicet et Flaminius et Iunius ideo exercitus perdi-
derunt, quod pullorum solistimum tripudium exspec-
tandum non putaverunt. Quid Regulus? nonne 3
auguria servavit et captus est? Mancinus religionem
tenuit, et sub iugum missus est et deditus. Pullos
edaces habuit et Paulus, apud Cannas tamen cum

4 maiore reipublicae parte prostratus est. Gaius Caesar,
ne ante brumam in Africam navigia transmitteret,
auguriis et auspiciis renitentibus, sprevit: eo facilius
5 et navigavit et vicit. Quae vero et quanta de oraculis
prosequar? Post mortem Amphiaraus ventura re-
spondit, qui proditum iri se ob monile ab uxore nescivit.
Tiresias caecus futura videbat, qui praesentia non
6 videbat. De Pyrrho Ennius Apollinis Pythii responsa
confinxit, cum iam Apollo versus facere desisset:
cuius tunc cautum illud et ambiguum defecit ora-
culum, cum et politiores homines et minus creduli
esse coeperunt. Et Demosthenes, quod sciret responsa
7 simulata, φιλιππίζειν Pythiam querebatur. At non-
numquam tamen veritatem vel auspicia vel oracula
tetigerunt. Quamquam inter multa mendacia videri
possit industriam casus imitatus, adgrediar tamen
fontem ipsum erroris et pravitatis, unde omnis caligo
ista manavit, et altius eruere et aperire manifestius.
8 Spiritus sunt insinceri, vagi, a caelesti vigore terrenis
labibus et cupiditatibus degravati. Isti igitur spiritus,
posteaquam simplicitatem substantiae suae onusti et
inmersi vitiis perdiderunt, ad solacium calamitatis
suae non desinunt perditi iam perdere et depravati
errorem pravitatis infundere et alienati a Deo in-
9 ductis pravis religionibus a Deo segregare. Eos spi-
ritus daemonas esse poetae sciunt, philosophi dis-
serunt, Socrates novit, qui ad nutum et arbitrium
adsidentis sibi daemonis vel declinabat negotia vel
10 petebat. Magi quoque non tantum sciunt daemonas,
sed etiam quicquid miraculi ludunt, per daemonas
faciunt: illis adspirantibus et infundentibus prae-
stigias edunt, vel quae non sunt videri, vel quae sunt
11 non videri. Eorum magorum et eloquio et negotio

primus Hostanes et verum Deum merita maiestate
prosequitur et angelos, id est ministros et nuntios,
Dei sedem tueri eiusque venerationi novit adsistere,
ut et nutu ipso et vultu domini territi contremi-
scant. Idem etiam daemonas prodidit terrenos, vagos,
humanitatis inimicos. Quid? Plato, qui invenire Deum 12
negotium credidit, nonne et angelos sine negotio
narrat et daemonas? et in Symposio etiam suo
naturam daemonum exprimere conititur? Vult enim
esse substantiam inter mortalem inmortalemque, id
est inter corpus et spiritum mediam, terreni ponderis
et caelestis levitatis admixtione concretam, ex qua
monet etiam nos [procupidinem] amorem [et dicit]
informari et inlabi pectoribus humanis et sensum
movere et adfectus fingere et ardorem cupiditatis
infundere.

XXVII. Isti igitur inpuri spiritus, daemones, ut 1
ostensum magis ac philosophis [et a Platone], sub
statuis et imaginibus consecratis delitiscunt et adflatu
suo auctoritatem quasi praesentis numinis conse-
quuntur, dum inspirant interim vatibus, dum fanis
inmorantur, dum nonnumquam extorum fibras ani-
mant, avium volatus gubernant, sortes regunt,
oracula efficiunt, falsis pluribus involuta. Nam et 2
falluntur et fallunt, ut et nescientes sinceram veri-
tatem et, quam sciunt, in perditionem sui non con-
fitentes. Sic a caelo deorsum gravant et a Deo vero
ad materias avocant, vitam turbant, somnos inquie-
tant, inrepentes etiam corporibus occulte, ut spi-
ritus tenues, morbos fingunt, terrent mentes, membra
distorquent, ut ad cultum sui cogant, ut nidore
altarium vel hostiis pecudum saginati, remissis quae

3 constrinxerant, curasse videantur. Hinc sunt et
furentes, quos in publicum videtis excurrere, vates
et ipsi absque templo, sic insaniunt, sic bacchantur,
sic rotantur: par et in illis instigatio daemonis, sed
4 argumentum dispar furoris. De ipsis etiam illa, quae
paulo ante tibi dicta sunt, ut Iuppiter ludos repe-
teret ex somnio, ut cum equis Castores viderentur, ut
5 cingulum matronae navicula sequeretur. Haec omnia
sciunt pleraque pars vestrum ipsos daemonas de
semetipsis confiteri, quotiens a nobis tormentis ver-
borum et orationis incendiis de corporibus exiguntur.
6 Ipse Saturnus et Serapis et Iuppiter et quicquid
daemonum colitis, victi dolore quod sunt eloquuntur,
nec utique in turpitudinem sui, nonnullis praesertim
7 vestrum adsistentibus, mentiuntur. Ipsis testibus,
esse eos daemonas, de se verum confitentibus credite:
adiurati enim per Deum verum et solum, inviti miseri
corporibus inhorrescunt et vel exsiliunt statim vel
evanescunt gradatim, prout fides patientis adiuvat
aut gratia curantis adspirat. Sic Christianos de proximo
fugitant, quos longe in coetibus per vos lacessebant.
8 Ideo inserti mentibus inperitorum odium nostri serunt
occulte per timorem: naturale est enim et odisse quem
timeas, et quem metueris infestare, si possis. Sic
occupant animos et obstruunt pectora, ut ante nos
incipiant homines odisse quam nosse, ne cognitos aut
imitari possint aut damnare non possint.

1 **XXVIII.** Quam autem iniquum sit, incognitis et
inexploratis iudicare, quod facitis, nobis ipsis paeni-
2 tentibus credite. Et nos enim idem fuimus et eadem
vobiscum quondam adhuc caeci et hebetes sentie-
bamus, quasi Christiani monstra colerent, infantes

vorarent, convivia incesta miscerent, nec intellege-
bamus ab his fabulas istas semper ventilari et num-
quam vel investigari vel probari, nec tanto tempore
aliquem exsistere qui proderet, non tantum facti
veniam, verum etiam indicii gratiam consecuturum:
malum autem adeo non esse, ut Christianus reus nec
erubesceret nec timeret, et unum solummodo, quod
non ante fuerit, paeniteret. Nos tamen cum sacrilegos 3
aliquos et incestos, parricidas etiam defendendos et
tuendos suscipiebamus, hos nec audiendos in totum
putabamus, nonnumquam etiam miserantes eorum
crudelius saeviebamus, ut torqueremus confitentes ad
negandum, videlicet ne perirent, exercentes in his
perversam quaestionem, non quae verum erueret, sed
quae mendacium cogeret. Et si qui infirmior malo 4
pressus et victus Christianum se negasset, favebamus
ei, quasi eierato nomine iam omnia facta sua illa nega-
tione purgaret. Adgnoscitisne eadem nos sensisse 5
et egisse, quae sentitis et geritis? cum, si ratio, non
instigatio daemonis iudicaret, < essent > urguendi
magis, non ut diffiterentur se Christianos, sed ut de
incestis stupris, de inpiatis sacris, de infantibus inmo-
latis faterentur. His enim et huiusmodi fabulis iidem 6
daemones ad exsecrationis horrorem inperitorum
aures adversus nos referserunt. Nec tamen mirum, cum
omnium fama, quae semper insparsis mendaciis alitur,
ostensa veritate consumitur, sit et negotium daemo-
num; ab ipsis enim rumor falsus et seritur et fovetur.
Inde est quod audire te dicis, caput asini rem nobis 7
esse divinam. Quis tam stultus, ut hoc colat? Quis
stultior, ut hoc coli credat? Nisi quod vos et totos
asinos in stabulis cum vestra vel Epona consecratis
et eosdem asinos cum Iside religiose devoratis, item

boum capita et capita vervecum et inmolatis et colitis,
de capro etiam et homine mixtos deos et leonum et
8 canum vultu deos dedicatis. Nonne et Apim bovem
cum Aegyptiis adoratis et pascitis? Nec eorum sacra
damnatis instituta serpentibus, crocodillis, beluis
ceteris et avibus et piscibus, quorum aliquem deum
9 si quis occiderit, etiam capite punitur. Iidem Aegyptii
cum plerisque vobis non magis Isidem quam ceparum
acrimonias metuunt, nec Serapidem magis quam
strepitus per pudenda corporis expressos contre-
10 mescunt. Etiam ille, qui de adoratis sacerdotis viri-
libus adversum nos fabulatur, temptat in nos con-
ferre quae sua sunt. Ista enim inpudicitiae eorum
forsitan sacra sint, apud quos sexus omnis membris
omnibus prostat, apud quos tota inpudicitia vocatur
urbanitas, qui scortorum licentiae invident, qui medios
viros lambunt, libidinoso ore inguinibus inhaerescunt,
homines malae linguae etiam si tacerent, quos prius
11 taedescit inpudicitiae suae quam pudescit. Pro nefas!
id in se mali facinoris admittunt, quod nec aetas
potest pati mollior nec cogi servitus durior.

1 **XXIX.** Haec et huiusmodi propudia nobis non licet
nec audire, etiam pluribus turpe defendere est; ea
enim de castis fingitis et pudicis, quae fieri non cre-
2 deremus, nisi de vobis probaretis. Nam quod reli-
gioni nostrae hominem noxium et crucem eius adscri-
bitis, longe de vicinia veritatis erratis, qui putatis
deum credi aut meruisse noxium aut potuisse terrenum.
3 Ne ille miserabilis, cuius in homine mortali spes
omnis innititur; totum enim eius auxilium cum
4 exstincto homine finitur. Aegyptii sane hominem
sibi quem colant eligunt; illum unum propitiant,

illum de omnibus consulunt, illi victimas caedunt.
At ille, qui ceteris deus, sibi certe homo est, velit
nolit; nec enim conscientiam suam decipit, si fallit
alienam. Etiam principibus et regibus, non ut magnis 5
et electis viris, sicut fas est, sed ut diis turpiter
adulatio falsa blanditur, cum et praeclaro viro honor
verius et optimo amor dulcius praebeatur. Sic eorum
numen vocant, ad imagines supplicant, Genium [id
est daemonem eius] inplorant, et est eis tutius per
Iovis Genium peierare quam regis. Cruces etiam nec
colimus nec optamus. Vos plane, qui ligneos deos 6
consecratis, cruces ligneas ut deorum vestrorum partes
forsitan adoratis. Nam et signa ipsa et cantabra et 7
vexilla castrorum quid aliud quam inauratae cruces
sunt et ornatae? Tropaea vestra victricia non tantum
simplicis crucis faciem, verum et adfixi hominis
imitantur. Signum sane crucis naturaliter visimus 8
in navi, cum velis tumentibus vehitur, cum expansis
palmulis labitur: et cum erigitur iugum, crucis signum
est, et cum homo porrectis manibus Deum pura mente
veneratur. Ita signo crucis aut ratio naturalis inni-
titur aut vestra religio formatur.

XXX. Illum iam velim convenire, qui initiari nos 1
dicit aut credit de caede infantis et sanguine. Putas
posse fieri, ut tam molle, tam parvulum corpus fata
vulnerum capiat? ut quisquam illum rudem sanguinem
novelli et vixdum hominis caedat, fundat, exhauriat?
Nemo hoc potest credere nisi qui possit audere. Vos 2
enim video procreatos filios nunc feris et avibus
exponere, nunc adstrangulatos misero mortis genere
elidere; sunt quae in ipsis visceribus medicaminibus
epotis originem futuri hominis exstinguant et parri-

3 cidium faciant, antequam pariant. Et haec utique
de deorum vestrorum disciplina descendunt: nam
Saturnus filios suos non exposuit, sed voravit. Merito
ei in nonnullis Africae partibus a parentibus infantes
inmolabantur, blanditiis et osculo comprimente va-
4 gitum, ne flebilis hostia inmolaretur. Tauris etiam
Ponticis et Aegyptio Busiridi ritus fuit hospites
inmolare, et Mercurio Gallis humanas vel inhumanas
victimas caedere, Romani Graecum et Graecam,
Gallum et Gallam sacrificii viventes obruere, hodieque
ab ipsis Latiaris Iuppiter homicidio colitur, et quod
Saturni filio dignum est, mali et noxii hominis san-
5 guine saginatur. Ipsum credo docuisse sanguinis
foedere coniurare Catilinam, et Bellonam sacrum
suum haustu humani cruoris inbuere, et comitialem
morbum hominis sanguine, id est morbo graviore
6 sanare. Non dissimiles et qui de harena feras devorant
inlitas et infectas cruore vel membris hominis et
viscere saginatas. Nobis homicidium nec videre fas
nec audire, tantumque ab humano sanguine cavemus,
ut nec edulium pecorum in cibis sanguinem noverimus.

1 **XXXI.** Et de incesto convivio fabulam grandem
adversum nos daemonum coitio mentita est, ut glo-
riam pudicitiae deformis infamiae adspersione macu-
laret, ut ante exploratam veritatem homines a nobis
2 terrore infandae opinionis averteret. Sic de isto et
tuus Fronto non ut adfirmator testimonium fecit,
sed convicium ut orator adspersit: haec enim potius
3 de vestris gentibus nata sunt. Ius est apud Persas
misceri cum matribus, Aegyptiis et Athenis cum
sororibus legitima conubia; memoriae et tragoediae
vestrae incestis gloriantur, quas vos libenter et legitis

et auditis; sic et deos colitis incestos, cum matre,
cum filia, cum sorore coniunctos. Merito igitur 4
incestum penes vos saepe deprehenditur, semper
admittitur. Etiam nescientes, miseri, potestis in
inlicita proruere: dum Venerem promisce spargitis,
dum passim liberos seritis, dum etiam domi natos
alienae misericordiae frequenter exponitis, necesse
est in vestros recurrere, in filios inerrare. Sic incesti
fabulam nectitis, etiam cum conscientiam non habetis.
At nos pudorem non facie, sed mente praestamus; 5
unius matrimonii vinculo libenter inhaeremus, cupi-
ditate procreandi aut unam scimus aut nullam.
Convivia non tantum pudica colimus sed et sobria; nec
enim indulgemus epulis aut convivium mero ducimus,
sed gravitate hilaritatem temperamus; casto sermone,
corpore castiore plerique inviolati corporis virginitate
perpetua fruuntur potius quam gloriantur; tantum
denique abest incesti cupido, ut nonnullis rubori sit
etiam pudica coniunctio. Nec de ultima statim plebe 6
consistimus, si honores vestros et purpuras recusamus,
nec factiosi sumus, si omnes unum bonum sapimus
eadem congregati quiete qua singuli, nec in angulis
garruli, si audire nos publice aut erubescitis aut
timetis. Et quod in dies nostri numerus augetur, 7
non est crimen erroris, sed testimonium laudis; nam
in pulchro genere vivendi [et praestat] et perseverat
suus et adcrescit alienus. Sic nos denique non notaculo 8
corporis, ut putatis, sed innocentiae ac modestiae
signo facile dinoscimus: sic < nos > mutuo, quod
doletis, amore diligimus, quoniam odisse non novimus:
sic nos, quod invidetis, fratres vocamus, ut unius
Dei parentis homines, ut consortes fidei, ut spei
coheredes. Vos enim nec invicem adgnoscitis et in

mutua odia saevitis nec fratres vos nisi sane ad parricidium recognoscitis.

1 **XXXII.** Putatis autem nos occultare quod colimus, si
delubra et aras non habemus? Quod enim simulacrum
Deo fingam, cum, si recte existimes, sit Dei homo
ipse simulacrum? Templum quod ei exstruam, cum
totus hic mundus eius opere fabricatus eum capere
non possit? Et cum homo latius maneam, intra unam
2 aediculam vim tantae maiestatis includam? Nonne
melius in nostra dedicandus est mente? in nostro
immo consecrandus est pectore? Hostias et victimas
Deo offeram, quas in usum mei protulit, ut reiciam
ei suum munus? Ingratum est, cum sit litabilis hostia
bonus animus et pura mens et sincera sententia.
3 Igitur qui innocentiam colit, Deo supplicat, qui
iustitiam, Deo libat, qui fraudibus abstinet, propitiat
Deum, qui hominem periculo subripit, optimam
victimam caedit. Haec nostra sacrificia, haec Dei
sacra sunt: sic apud nos religiosior est ille qui iustior.
4 At enim quem colimus Deum, nec ostendimus nec
videmus. Immo ex hoc Deum credimus, quod eum
sentire possumus, videre non possumus. In operibus
enim eius et in mundi omnibus motibus virtutem
eius semper praesentem adspicimus, cum tonat,
5 fulgurat, fulminat, cum serenat. Nec mireris, si Deum
non vides: vento et flatibus omnia inpelluntur, vibrantur, agitantur, et sub oculis tamen non venit
ventus et flatus. In sole adeo, qui videndi omnibus
causa est, videre non possumus, radiis acies submovetur, obtutus intuentis hebetatur, et si diutius
6 inspicias, omnis visus exstinguitur. Quid? ipsum
solis artificem, illum luminis fontem possis sustinere,

cum te ab eius fulgoribus avertas, a fulminibus
abscondas? Deum oculis carnalibus vis videre, cum
ipsam animam tuam, qua vivificaris et loqueris, nec
adspicere possis nec tenere? Sed enim Deus actum 7
hominis ignorat et in caelo constitutus non potest
aut omnes obire aut singulos nosse. Erras, o homo,
et falleris: unde enim Deus longe est, cum omnia
caelestia terrenaque et quae extra istam orbis pro-
vinciam sunt, Deo [cognita] plena sint? Ubique non
tantum nobis proximus, sed infusus est. In sole adeo 8
rursus intende: caelo adfixus, sed terris omnibus
sparsus est: pariter praesens ubique interest et mi-
scetur omnibus, nusquam eius claritudo violatur.
Quanto magis Deus auctor omnium ac speculator 9
omnium, a quo nullum potest esse secretum, tenebris
interest, interest cogitationibus nostris, quasi alteris
tenebris! Non tantum sub illo agimus, sed et cum illo,
ut prope dixerim, vivimus.

XXXIII. Nec nobis de nostra frequentia blan- 1
diamur: multi nobis videmur, sed Deo admodum
pauci sumus. Nos gentes nationesque distinguimus:
Deo una domus est mundus hic totus. Reges tamen
regni sui per officia ministrorum universa noverunt:
Deo indiciis opus non est: non solum in oculis eius,
sed in sinu vivimus. Sed Iudaeis nihil profuit, quod 2
unum et ipsi Deum aris atque templis maxima
superstitione coluerunt. Ignorantia laberis, si priorum
aut oblitus aut inscius posteriorum recordaris. Nam 3
et ipsi Deum nostrum, idem enim omnium Deus est,
< dereliquerunt >: quamdiu enim eum caste, in-
noxie religioseque coluerunt, quamdiu praeceptis
salubribus obtemperaverunt, de paucis innumeri

facti, de egentibus divites, de servientibus reges:
modici multos, inermi armatos, dum fugiunt inse-
quentes, Dei iussu et elementis adnitentibus obrue-
4 runt. Scripta eorum relege, vel, ut transeamus veteres,
Flavii Iosephi, vel, si Romanis magis gaudes, Antonii
Iuliani de Iudaeis require: iam scies, nequitia sua
hanc eos meruisse fortunam, nec quicquam accidisse
quod non sit his, si in contumacia perseverarent, ante
5 praedictum. Ita prius eos deseruisse comprehendes
quam esse desertos nec, ut inpie loqueris, cum Deo
suo captos, sed a Deo ut disciplinae transfugas
deditos.

1 **XXXIV.** Ceterum de incendio mundi, aut inpro-
visum ignem cadere aut deficere < umorem > non
2 credere vulgaris erroris est. Quis enim sapientium
dubitat, quis ignorat, omnia quae orta sunt occidere,
quae facta sunt interire, caelum quoque cum omnibus
quae caelo continentur, ita ut coepisse, desinere.
* * * fontium dulcis aqua maria nutrire, in vim ignis
abiturum, Stoicis constans opinio est, quod con-
3 sumpto umore mundus hic omnis ignescat. Et Epi-
cureis de elementorum conflagratione et mundi
4 ruina eadem ipsa sententia est. Loquitur Plato partes
orbis nunc inundare [dicit], nunc alternis vicibus
ardescere, et cum ipsum mundum perpetuum et
insolubilem diceret esse fabricatum, addit tamen,
ipsi artifici Deo soli et solubilem et esse mortalem.
Ita nihil mirum est, si ista moles ab eo, quo exstructa
5 est, destruatur. Animadvertis philosophos eadem
disputare quae dicimus, non quod nos simus eorum
vestigia subsecuti, sed quod illi de divinis praedica-
tionibus prophetarum umbram interpolatae veritatis

imitati sint. Sic etiam condicionem renascendi 6
sapientium clariores, Pythagora primus et praecipuus Plato, conrupta et dimidiata fide tradiderunt: nam corporibus dissolutis solas animas volunt et perpetuo manere et in alia nova corpora saepius commeare. Addunt istis et illa ad retorquendam 7
veritatem, in pecudes, aves, beluas hominum animas redire. Non philosophi sane studio, sed mimi convicio digna ista sententia est. Sed ad propositum satis est, 8
etiam in hoc sapientes vestros in aliquem modum nobiscum consonare. Ceterum quis tam stultus aut 9
brutus est, ut audeat repugnare, hominem a Deo, ut primum potuisse fingi, ita posse denuo reformari? nihil esse post obitum, et ante ortum nihil fuisse? sicut de nihilo nasci licuit, ita de nihilo licere reparari? Porro difficilius est, id quod non sit incipere, quam id quod fuerit iterare. Tu perire et Deo credis, si quid 10
oculis nostris hebetibus subtrahatur? Corpus omne sive arescit in pulverem sive in umorem solvitur vel in cinerem comprimitur vel in nidorem tenuatur, subducitur nobis, sed Deo elementorum custodia reservatur. Nec, ut creditis, ullum damnum sepulturae timemus, sed veterem et meliorem consuetudinem humandi frequentamus. Vide adeo, quam in 11
solacium nostri resurrectionem futuram omnis natura meditetur. Sol demergit et nascitur, astra labuntur et redeunt, flores occidunt et revivescunt, post senium arbusta frondescunt, semina nonnisi conrupta revirescunt: ita corpus in saeculo, ut arbores in hiberno: occultant virorem ariditate mentita. Quid festinas, 12
ut cruda adhuc hieme revivescat et redeat? Exspectandum nobis etiam corporis ver est. Nec ignoro plerosque conscientia meritorum nihil se esse post

mortem magis optare quam credere: malunt enim exstingui penitus quam ad supplicia reparari. Quorum error augetur et in saeculo libertate remissa et Dei patientia maxima, cuius quanto iudicium tardum, tanto magis iustum est.

1 XXXV. Et tamen admonentur homines doctissimorum libris et carminibus poetarum illius ignei fluminis et de Stygia palude saepius ambientis ardoris, quae cruciatibus aeternis praeparata, et daemonum indiciis et de oraculis prophetarum cognita, tradi-
2 derunt. Et ideo apud eos etiam ipse rex Iuppiter per torrentes ripas et atram voraginem iurat religiose: destinatam enim sibi cum suis cultoribus
3 poenam praescius perhorrescit. Nec tormentis aut modus ullus aut terminus. Illic sapiens ignis membra urit et reficit, carpit et nutrit. Sicut ignes fulminum corpora tangunt nec absumunt, sicut ignes Aetnaei montis et Vesuvii montis et ardentium ubique terrarum flagrant nec erogantur: ita poenale illud incendium non damnis ardentium pascitur, sed
4 inexesa corporum laceratione nutritur. Eos autem merito torqueri, qui Deum nesciunt, ut inpios, ut iniustos, nisi profanus nemo deliberat, cum parentem omnium et omnium dominum non minoris sceleris
5 sit ignorare quam laedere. Et quamquam inperitia Dei sufficiat ad poenam, ita ut notitia prosit ad veniam, tamen si vobiscum Christiani comparemur, quamvis in nonnullis disciplina nostra minor est, multo tamen
6 vobis meliores deprehendemur. Vos enim adulteria prohibetis et facitis, nos uxoribus nostris solummodo viri nascimur: vos scelera admissa punitis, apud nos et cogitare peccare est: vos conscios timetis, nos

etiam conscientiam solam, sine qua esse non possumus: denique de vestro numero carcer exaestuat, Christianus ibi nullus nisi aut reus suae religionis aut profugus.

XXXVI. Nec de fato quisquam aut solacium captet 1
aut excuset eventum: sit sors fortunae, mens tamen
libera est, et ideo actus hominis, non dignitas iudi-
catur. Quid enim aliud est fatum quam quod de 2
unoquoque nostrum Deus fatus est? Qui cum possit
praescire materiam, pro meritis et qualitatibus sin-
gulorum etiam fata determinat. Ita in nobis non
genitura plectitur, sed ingenii natura punitur. Ac de
fato satis, vel si pauca pro tempore, disputaturi alias
et uberius et plenius. Ceterum quod plerique pau- 3
peres dicimur, non est infamia nostra, sed gloria:
animus enim ut luxu solvitur, ita frugalitate firmatur.
Et tamen quis potest pauper esse qui non eget, qui 4
non inhiat alieno, qui Deo dives est? Magis pauper
ille est, qui cum multa habeat, plura desiderat.
Dicam tamen quemadmodum sentio: nemo tam 5
pauper potest esse quam natus est. Aves sine patri-
monio vivunt et in diem pecua pascuntur: et haec
nobis tamen nata sunt, quae omnia, si non cuncupi-
scimus, possidemus. Igitur ut qui viam terit, eo felicior 6
quo levior incedit, ita beatior in hoc itinere vivendi,
qui paupertate se sublevat, non sub divitiarum onere
suspirat. Et tamen facultates, si utiles putaremus, 7
a Deo posceremus: utique indulgere posset aliquan-
tum, cuius est totum. Sed nos contemnere malumus
opes quam continere, innocentiam magis cupimus,
magis patientiam flagitamus, malumus nos bonos
esse quam prodigos. Et quod corporis humana vitia 8

sentimus et patimur, non est poena, militia est. Fortitudo enim infirmitatibus roboratur et calamitas saepius disciplina virtutis est; vires denique et mentis et corporis sine laboris exercitatione torpescunt. Omnes adeo vestri viri fortes, quos in exemplum
9 praedicatis, aerumnis suis incliti floruerunt. Itaque et nobis Deus nec non potest subvenire nec despicit, cum sit et omnium rector et amator suorum, sed in adversis unumquemque explorat et examinat, ingenium singulorum periculis pensitat, usque ad extremam mortem voluntatem hominis sciscitatur, nihil sibi posse perire securus. Itaque ut aurum ignibus, sic nos discriminibus arguimur.

1 **XXXVII.** Quam pulchrum spectaculum Deo, cum Christianus cum dolore congreditur, cum adversum minas et supplicia et tormenta componitur, cum strepitum mortis et horrorem carnificis inridens inculcat, cum libertatem suam adversus reges et principes erigit, soli Deo, cuius est, cedit, cum triumphator et victor ipsi, qui adversum se sententiam dixit, insultat! Vicit enim qui, quod contendit,
2 obtinuit. Quis non miles sub oculis imperatoris audacius periculum provocet? Nemo enim praemium percipit ante experimentum. Et imperator tamen quod non habet, non dat: non potest propagare vitam,
3 potest honestare militiam. At enim Dei miles nec in dolore deseritur nec morte finitur. Sic Christianus miser videri potest, non potest inveniri. Vos ipsi calamitosos viros fertis ad caelum, < ut > Mucium Scaevolam, qui, cum errasset in regem, perisset in
4 hostibus, nisi dexteram perdidisset. Et quot ex nostris, non dexteram solum, sed totum corpus uri cremari

sine ullis eiulatibus pertulerunt, cum dimitti prae-
sertim haberent in sua potestate! Viros cum Mucio 5
vel cum Aquilio aut Regulo comparo? Pueri et
mulierculae nostrae cruces et tormenta, feras et
omnes suppliciorum terriculas inspirata patientia
doloris inludunt. Nec intellegitis, o miseri, neminem 6
esse qui aut sine ratione velit poenam subire aut
tormenta sine Deo possit sustinere. Nisi forte vos 7
decipit, quod Deum nescientes divitiis adfluant, ho-
noribus floreant, polleant potestatibus. Miseri in hoc
altius tolluntur, ut decidant altius. Hi enim ut
victimae ad supplicium saginantur, ut hostiae ad
poenam coronantur: in hoc adeo quidam imperiis ac
dominationibus eriguntur, ut ingenium eorum per-
ditae mentis licentiae potestatis libere nundinentur.
Absque enim notitia Dei quae potest esse solida 8
felicitas, cum mors sit? Somnio similis, antequam
tenetur, elabitur. Rex es? Sed tam times quam timeris, 9
et quamlibet sis multo comitatu stipatus, ad periculum
tamen solus es. Dives es? Sed fortunae male creditur
et magno viatico breve vitae iter non instruitur,
sed oneratur. Fascibus et purpuris gloriaris? Vanus 10
error hominis et inanis cultus dignitatis fulgere pur-
pura, mente sordescere. Nobilitate generosus es?
Parentes tuos laudas? Omnes tamen pari sorte
nascimur, sola virtute distinguimur. Nos igitur, qui 11
moribus et pudore censemur, merito malis volupta-
tibus et pompis vestris et spectaculis abstinemus,
quorum et de sacris originem novimus et noxia
blandimenta damnamus. Nam in ludis currulibus quis
non horreat populi in se rixantis insaniam? in gla-
diatoriis homicidii disciplinam? In scenicis etiam 12
non minor furor et turpitudo prolixior: nunc enim

mimus vel exponit adulteria vel monstrat, nunc enervis histrio amorem dum fingit, infligit: idem deos vestros induendo stupra, suspiria, odia dedecorat, idem simulatis doloribus lacrimas vestras vanis gestibus et nutibus provocat: sic homicidium in vero flagitatis, in mendacio fletis.

1 **XXXVIII.** Quod vero sacrificiorum reliquias et
pocula delibata contemnimus, non confessio timoris
est, sed verae libertatis adsertio. Nam, etsi omne
quod nascitur, ut inviolabile Dei munus, nullo
opere conrumpitur, abstinemus tamen, ne quis
< nos > existimet aut daemoniis, quibus libatum
2 est, cedere aut nostrae religionis pudere. Quis autem
ille qui dubitat, vernis indulgere nos floribus, cum
carpamus et rosam veris et lilium et quicquid aliud
in floribus blandi coloris et odoris est? His enim et
sparsis utimur ac solutis et sertis mollibus colla
complectimur. Sane quod caput non coronamus,
ignoscite: auram bonam floris naribus ducere, non
3 occipitio capillisve solemus haurire. Nec mortuos
coronamus. Ego vos in hoc magis miror, quemad-
modum tribuatis exanimi aut sentienti facem aut
non sentienti coronam, cum et beatus non egeat
4 et miser non gaudeat floribus. At enim nos exsequias
adornamus eadem tranquillitate qua vivimus, nec
adnectimus arescentem coronam, sed a Deo aeternis
floribus vividam sustinemus: quieti, modesti, Dei
nostri liberalitate securi, spem futurae felicitatis fide
praesentis eius maiestatis animamus. Sic et beati
resurgimus et futuri contemplatione iam vivimus.
5 Proinde Socrates scurra Atticus viderit, nihil se scire
confessus, testimonio licet fallacissimi daemonis glo-

riosus, Arcesila quoque et Carneades et Pyrro et omnis Academicorum multitudo deliberet, Simonides etiam in perpetuum comperendinet: philosophorum supercilia contemnimus, quos conruptores et adulteros novimus et tyrannos et semper adversus sua vitia facundos. Nos, < qui > non habitu sapientiam 6
sed mente praeferimus, non eloquimur magna sed vivimus, gloriamur nos consecutos quod illi summa intentione quaesiverunt nec invenire potuerunt. Quid 7
ingrati sumus, quid nobis invidemus, si veritas divinitatis nostri temporis aetate maturuit? Fruamur bono nostro et recti sententiam temperemus: cohibeatur superstitio, inpietas expietur, vera religio reservetur ».

XXXIX. Cum Octavius perorasset, aliquamdiu nos 1
ad silentium stupefacti intentos vultus tenebamus, et quod ad me est, magnitudine admirationis evanui, quod ea, quae facilius est sentire quam dicere, et argumentis et exemplis et lectionum auctoritatibus adornasset, et quod malevolos iisdem illis quibus armantur philosophorum telis retudisset, ostendisset etiam veritatem non tantummodo facilem, sed et favorabilem.

XL. Dum istaec igitur apud me tacitus evolvo, 1
Caecilius erupit: « Ego Octavio meo plurimum quantum, sed et mihi gratulor nec exspecto sententiam. Vicimus et ita: ut inprobe, usurpo victoriam. Nam ut ille mei victor est, ita ego triumphator erroris. Itaque quod pertineat ad summam quaestionis, et 2
de providentia fateor et < de > Deo cedo et de sectae iam nostrae sinceritate consentio. Etiam nunc

tamen aliqua consubsidunt non obstrepentia veritati, sed perfectae institutioni necessaria, de quibus crastino, quod iam sol occasui declivis est, ut de toto
3 congruentes, promptius requiremus.» «At ego» inquam «prolixius omnium nostrum vice gaudeo, quod etiam mihi Octavius vicerit, cum maxima iudicandi mihi invidia detracta sit. Nec tamen possum meritum eius verborum laudibus repensare: testimonium et hominis et unius infirmum est: habet Dei munus eximium, a quo et inspiratus oravit
4 et obtinuit adiutus». Post haec laeti hilaresque discessimus: Caecilius quod crediderit, Octavius [gaudere] quod vicerit, ego et quod hic crediderit et hic vicerit.

APPENDIX CRITICA

P = Codex Parisinus 1661, saec. IX.

Arnobii liber VII explicit incipit liber VIII feliciter P.

I, 3 discedens P *et vulgo*, decedens *Davisius*. — [in] duobus *Fielitz*. — 4 glorius P *m.* 1, gloriosius P *m.* 2. — 5 quo *ed. pr.*, quod P, quo Q. *Ae. Baehrens*. — superstitiosis P, superstitionis *Maehly*.

II, 3 mutuam P, mutua *Maehly*, diutinam *Kronenberg*. — 4 litore P, litori *Cellarius*. — voluptate *ed. pr. in praef.*, voluntate P.

III, 3 tendebat P, tondebat *Maehly*. — semper P *corr. ex* super *quod Boenig praetulit*. — tortuosisque *Daniel*, toro‖sisque P, torosisque *ed. pr.* — ibidem P, identidem *Usener*. — 4 hęc P, *corr. m.* 2 *in* hęe. — 5 labe P, tabe *Dombart*. — 6 raderet enataret *Holden*, raderet vel enataret P, [vel enataret] *Bursian*. — [emergeret] *Wowerus*.

IV, 1 omnes P, nos *Kronenberg*. — dolere *Ursinus*, dolore P. — 4 toto integro P *m.* 1, toto et integro *m.* 2. — ipsius P, σκέψεως *Boenig*.

V, 1 alterum *add. ed. pr.* — sententia *corr. P m.* 1 *ex* sentia. — ex tuis *corr. m.* 2 *ex* exuis P. — 4 Itaque P, atqui *Dombart*, at aeque *Boenig*. — indignandum omnibus, indolescendum P, indignandum omnibus < et omnibus > indolescendum *Baehrens*, indignandum omnibus, < omnibus > indolescendum *Vahlen*, indignandum omnibus < vel > indolescendum *Norden*. — rudes *ed. pr.*, rude P. — qua P *corr. m.* 1 *e* quo. — 5 terram P, terrarum *Boenig*. — aut scire sit datum aut ruspari religiosum *Norden*, aut scire sit datum ut scrutare permissum aut stuprari religiosum P, *alii alia. Eius verbi, quod est* '*ruspari*', *significatio est* '*scrutari, requirere*' (*cf. Non.* 166 *M.*, *Fest.* 356 *Th.*, *Corp. Gloss. Lat.* V, 480, 52; 609, 53; 636, 49; 646, 59). *Verba autem* ut scrutare permissum *pro glossemate sunt habenda*. — 6 labori *corr. m.* 1 *e*

lauori. — 7 *post* suspenderit *Synnerberg addidit* levitate. — et mare licet *Waltzing*, et mare et licet P *ante rasuram*. — influxerit P, confluxerit *Davisius*. — 8 < dei > formido *Klussmann*. — concretio *ex* concreto *corr.* P. — 9 atque *ante* alios *bis habet* P. — nebulas semper < alias > *Sauppe*. — 10 nocentumque *Winterfeld numeri causa*, nocentiumque P. — 11 et colitur P, extollitur *Usener*.

VI, 1 certa P, caeca *Dombart*. — antistitem *Wowerus*, antistites P. — mundi P *corr. e* mundus. — faciles P, famulos *Usener*. — ut Eleusinios *ed. pr.*, et Eleus. P, [et] Eleus. *Kronenberg*. — universa P *corr. ex* universam, < numina > universa *Halm*, universorum *Boenig coll.* 6, 3, *sed cf. Löfstedt*, *Eranos* VI, 8 *sq.* — 2 ambitus P, ambitum *Halm*. — iratos P, iratus *Wowerus*. — [capti] in *scripsi*, *verbum illud, quod est* capti, *aut glossam ratus, aut ex superioribus verbis huc irrepsisse ;* captis in *ed. pr.*, captis *Ouzelius*. — et Manibus P, *seclusit Usener*, et in manibus *Baehrens*. — 3 meruerunt *ed. pr.*, merunt P. — mansit P, manavit *Cornelissen*.

VII, 1 ausim... errare *fortasse haec olim legebantur* VI, 1 *ante* quanto venerabilius e. q. s., *cf. Didaskaleion* I, 201 *sqq.:* errare P, enarrare *Boenig*. — aut observandis *vulgo*, ut observandis P. — 2 memoriam *ed. pr.*, memoria P. — iam *ante* eos *seclusit Boenig*. — aut iam P, *sed addidit* ut *m.* 1 *supra lineam*. — 3 Idaea *Ursinus*,|||dea P (*ex* idea), dea *ed. pr.* — sicut < se > *Ursinus*, sic̃ P *sed* c *in rasura*. — anheli *Gelenius*, anhelis P. — offensi *Rigaltius*, offensio P. — somnio *Gelenius*, somno P. — Deciorum *ed. pr.*, decuriorum P; *verba* et Deciorum devotio rata testis est *seclusit Halm*. — equitis sui P, equi inmissi *Ott*, *sed cf. quae disputavi in priore editione p.* 94. — 4 sanguinẽ P *ante rasuram*. — repetamus P, repeteremus *Halm; cf. Di Capua, Didaskaleion* II, 175 *sqq.* — 5 cultu *ed. pr.*, cultu|||P. cultus *vulgo*. — 6 peieramus P, eieramus *I. Fr. Gronovius*.

VIII, 1 dis P *add.* i *s. l.* — < tam > *addidit Gelenius*. — 2 Melius *ed. pr.*, milesius P. — 3 Protagoram *ed. pr.*, pitagorã P. — viri P, virum *Maehly*. — 4 foederatur *Vahlen*, foederantur P. — lucifuga *Daniel*, lucifugax P. — purpuras despiciunt P, p. reiciunt *Cornelissen*. — 5 mira P *corr. ex* miram. — incredibilis P, *sed* s *erasa*. — pavorum *P. Thomas*, pavorem P. '*Pavorum fallax*', *i. e.* '*quae pavores fallit*' *vel* '*avertit*'. — solacia rediviva P, solatio redivivo *ed. pr.*

IX, 3 maxime nefaria *Daniel*, maxima et varia P. — praefandas P, *sed* s *erasa*. — 4 antistitis *ed. pr.*, antistis P. — fabulatur *ed. pr.*, fabulantur P. — 6 omnibus P, uxoribus *Kronenberg*. — caluit *ed. pr.*, caruit P. — ebriatis *Meursius*, ebrietatis P. — canis *ed. pr. in praef.*, carnis P. — 7 opera *Halm*, opora P, opere *Heumann*, corpore *Hartel*.

X, 1 pleraque omnium P, p. omnia *Wopkens*, p. omnino *Ae. Baehrens*. — 4 hominibus *ed. pr.* (*cf. Boll. di filol. class.* XVII, 138), nominibus P, numinibus *Wowerus*. — 5 At (*m.* 2 *ex* ad) etiam P, At iam *Scheffer*. — quanta monstra *Davisius*, quantã (*corr. in* quamtã) nrã P. — districtus *ed. pr.*, destrictus P.

XI, 1 compage *ed. pr.*, compagetur P. *sed* tur *punctis distinctum.* — 4 < ignis > ipsa *Dombart.* — 5 et perpetem *ed. pr.*, ut p. P. — mortui P (*v. Kronenberg, Philol.* LXIX, 128), mortuis *ed. pr. et vulgo.* — < fatendum > *scripsi*, < fateor > *Boenig*, < novi > *Vahlen-Norden.* — 6 *post* deo dicitis *lacunae signum posuerunt Usener, Boenig.* — 7 cum corporibus < an sine corporibus > *Halm*, < an absque corporibus > *Winterfeld; sed cf. Rauschen ad l.* — 8 vel ut *ed. pr.*, velud P, ut *Boenig.* — 9 dulcedinem *Wopkens*, dulcedine P. — nimirum P, nimium *Gelenius.*

XII, 7 satis est < quod est > *Klussmann.*

XIII, 2 persensit *Ouzelius*, praesensit P. — esse P, < se > esse *Wowerus*, < sese > esse *Davisius.* — 3 Carneadis < et Pyrronis > *Vahlen coll.* 38, 5.

XIV, 1 renidens *ed. pr.*, renitens P. — ecquid *Ursinus*, et qui P, et quid *ed. pr.* — pistorum P. Christianorum *Stieber*, istorum *Elter.* — 2 laudi, sed (set) *Gelenius*, laudis et P. — 4 incredibile *Winterfeld*, incredibili P, < in > incredibili *Balduinus.* — verisimile *Winterfeld numeri causa*, in verisimile P, in verisimili *Halm.* — 6 itidem *Maehly*, identidem P, indidem *Dombart.* — ab his P, *Waltzing*, *Rauschen*, ab iis *Halm et vulgo; cf.* 33, 4.

XV, 1 refutare *Heraldus*, reputare P.

XVI, 1 flumine *Meursius*, in lumine P. — vafritia *Haupt*, tua eruditio P, versutia *Vahlen*, nimia eruditione *Bignone*, ratione *W. A. Baehrens*, vafra dictione *Schoene.* — 2 incertior *Ursinus*, certior P. — non credo *tamquam glossema seclusit Boenig.* — subtilitate simplicitate P, [subtilitate] s. *Gelenius et vulgo, sed cf. Class. e Neol.* VI, 100. — 3 ut fit *Gelenius*, ut sit P. — diffinditur *Gelenius*, diffunditur P. — quia viam nescit *seclusit Halm.* — 4 aestu et P, *corr. Meursius.* — sic *Davisius*, sint P. — 5 exierunt P, *sed* i *s. l. m.* 2. — claritate P *m.* 1. — 6 fucatur *ed. pr.*, fugatur P.

XVII, 7 testatur? Ver P, testatur ver *coniunxit Heumann.* — hiberna P, hiberni *Ae. Baehrens.* — 9 *verba* quicquid ..... animatur *seclusit Boenig.* — 11 sensus *ed. pr.*, sensib; P.

XVIII, 3 temperare Nilus amnis solet *Cima*, temperat Nilus amnis colet P, temperat Nilus; quotannis *Kronenberg.* — 4 caelo terraque perspicias *P. Thomas*, caelum terramque p. P, caelum terramque perscrutans aspicias *Boenig*, perlustrans *addidit Vahlen.* — 6 par, mortuam *Meursius*, *Rigaltius*, per mortuam P. — < caesum unum > de geminis *Dombart.* — 7 maiestatem *I. Gronovius*, potestatem P *ex dittographia.* — 8 potest *seclusit Halm*, tactu purior est *addiderunt Canterus et Ursinus ex libro ' Quod idola dii non sint '* (*). — 10 carnalem-terrenum *Wopkens*, terrenum-car-

---

(*) Noluit hic Valmaggius meus codicis lectionem servare, et verba illa reicere quae a Cantero et Ursino inlata sunt. At totus locus si legatur: *Hic non videri potest: visu clarior est; nec comprehendi potest, nec aestimari: sensibus maior est*, ipsa, credo, Minucii manus restituetur. Cyprianus, vel si quis alius fuit qui librum ' *Quod idola dii non sint* ' composuit, cum haec a Minucio mutuaretur, rem tripertito voluit tractare, et addidit: *tactu purior est.*

[Carolus Pascal].

nalem P. — intelleges P, *Waltzing, Rauschen*, intellegis *vel* intellegas *ceteri*. — 11 dm̃ verus P *corr. in* dñs verus (*pro* ds̃ verus).

XIX, 1 du||xerit P, induxerit *Davisius, sed cf. Waltzing ad l.* — 2 verba *Ursinus*, vera P. — homines P, hominum genus *Vahlen coll. Aen.* I, 743. — 3 variis P, varios *Halm*. — 4 Is autem *Vahlen*, isdem P, is enim *Ae. Baehrens*. — Eo P, *Rauschen* (= *ideo*), et *ed. pr.*, esto *Vahlen*, eo altior..... traditum *ut glossema seclusit Halm praeeunte I. F. Gronovio*. — potuerit *Halm*, poterit P. — 6 vero P, rerum *Bouhier*. — discriptio *Usener*, descriptio P. — motus *Meursius et Rigaltius*, metus P, modus *ed. pr.* — carpatur *Vahlen, Norden*, capitatur P, capiatur *ed. pr.* — 7 [naturalem] *Davisius ut dittogr.* — qua P, quo *corr. m.* 2. — 9 praeficit aristoles ponticus variat alias mundo alias menti divinae tribuens principatum heraclides ponticus quoque de deo divinam mentem quamvis varie adscribit (*supra* it *scriptum est* dõ) theofrastus et zenon et crysippus et cleanthes P, Theophrastus et *transposuit Roeren ex Cic. Nat. deor.* I, 35, *deletis verbis* aristoles ponticus, Theophrastus etiam *Vahlen*. — quoque mundo *Sauppe coll. Cic. Nat. Deor.* I,3 4, q de deo P. — 10 < modo >, modo *Halm*, modo < naturae atque > *Waltzing*, mundum modo, < naturae modo > *W. A. Baehrens*. — disserit *Davisius, Winterfeld numeri causa*, disseruit P. — 11 phylologiae P *corr. ex* physologiae, physiologica *Bursian, sed cf.* 2, 3 *adsiduitatis usus;* 6, 1 *sacrorum ritus;* 8, 2 *inpietatis disciplina, cett.* — 12 cetera *Rigaltius*, ceterarum P. — 13 Aristo Stoicus *ed. pr.*, aristo stonicus P. — 14 ipso suo *ex* ipsuos *corr.* P. — inveneris P *corr. ex* inveniris. — 15 fere et ista P, fere sunt ista *Halm*. — novimus P, nominamus *Kronenberg*.

XX, 3 alia P, talia *Vonck*. — mera *Ae. Baehrens, Vahlen*, mira P, *seclusit Boenig*. — 4 [homines] *Lindner*. — non possunt P, *sed* non *s. l.* 1 *m.* — 5 erraverunt *Vahlen*, ac vero P, ac miracula *secluso* erga *Boenig*. — inprovidi P, inprovide *Heumann*. — credulis P *ante rasuram*.

XXI, 1 historicorum *Daniel et Ursinus*, stoicorum P. — Euhemerus *Gelenius*, erueret P. — 2 Prodicus *Rigaltius*, prodigus P. — 3 illic *Rigaltius*, illi P. — gentem, *in* P *sequuntur verba* et despicis isidis (22, 10) *usque ad* sed requirentibus (24, 8): *ordinem restituit Waltzing, Lindnerum partim secutus*. — 6 indito *Dombart*, dedit P, idem *Usener*, deinde *Bursian, secluserunt Gelenius, Boenig*. — 11 potest *Wowerus*, posset P. — quoniam nulla P, quoniam iam n. *Damsté*. — 12 possent *Gelenius*, possint P. — aer *ed. pr.*, aera P.

XXII, 4 ut saepius P, saepius, ut *I. Gronovius, sed 'saepius' rhetorice dictum pro 'semel'*. — < deus > *Vahlen*. — 6 Quanta vero P, *Rauschen* (*quanta* = *quot*), quanto verius *Ursinus*, quam vero *Dombart*, quanto vero... muta naturalius *Boenig*, quanta vero < sollertia > *Norden*. — rodunt *Wowerus*, norunt P. — 8 < quam multa > *Heumann*. — vicatim *Gelenius*, vicantes P. — 9 testa *Gelenius*, exta P. — 10 Et despicis ... tumulum *verba partim corrupta, fortasse ex alio loco transposita, de quibus conferendi sunt in primis Vahlen apud Halm p.* 31, 7, *Winterfeld Philol.* LXXVII, 316, *Ausserer De clausulis Minucianis* 14; *Waltzing glossema suspicatur*.

XXIII, 4 tinnitus *Gelenius*, initus P. — et ipsa P, *Waltzing numeri causa* (*collatis* 23, 1 et sacra, 25, 6 et tropaea, 28, 6 et negotium, 31, 4 et esse, 40, 4 et quod), ipsa et *Heumann*. — faceret et eunuchum P, *sed* et *erasum*. — 5 dedecora *Gelenius*, decora P. — uberibus *Ursinus*, veribus P. — 6 tunc gerit P, trina gerit *Damsté*. — corona induitur *Ae. Baehrens*, non auditur P, opimis induitur *I. F. Gronovius*, corona ambitur *Ott*. — quot *Halm*, quod P. — 7 ignita *ed. pr.*, ignata P, agnita *Ae. Baehrens*. — Oetaeis *Rigaltius*, henneis P, *quod Pascal suspicatur rectum esse et memoriam fabulae cuiusdam servare, qua Herculis mors cum Henna illa, Siciliae umbilico, coniuncta esset. Cf.* 35, 3.

XXIV, 3 Martem *ed. pr.*, Matrem P. — 4 flere *Winterfeld*, flevit P, flevisse *Gelenius*. — toro *Pascal*, thoro P, loro *Heraldus et vulgo*. — 5 accepit P, accipit *Gelenius*. — 7 ganimeden P, Ganymede *Koch*.

XXV, 1 auxit *ed. pr.*, ausit P. — 4 posteris *Davisius*, postremis P, postea omnibus *Boenig*. — 6 quot *ed. pr.*, quod P; *cf.* 23, 6. — tropaea P 1 *m.*, trophaea 2 *m.* — 7 rapuerunt. At quos *Waltzing*, rapuerunt et quos P, *W. A. Baehrens*, rapuerant, sed quos *Halm*. — prostraverant *Dombart*, postulaverant P, post spoliationem *W. A. Baehrens*. — 8 Larentia *Ursinus*, laurentia P; *de nominis forma quae est* Laurentia *cf. tamen ea quae commendaverunt Aemilius Baehrens* (*N. Jahrbb. für Philol.* 1885, *p.* 777) *et Carolus Pascal* (*Studii di antichità e di mitologia, p.* 138 *sqq.*). — 9 vel Diana *Gelenius*, nunc Diana P. — sed et portenta P, *sed* et *erasum*. — 10 et quae P, ut quae *Ursinus*, set quae *Vahlen*. — 11 magis quam a sacerdotibus *Heumann*, magis a sacerdotibus quam P, a sacerdotibus *seclusit Sauppe*.

XXVI, 1 testatus es *Gelenius*, testatus est P. — 2 solistimum *Gelenius*, sollemnissimum P. — 5 nescivit. Tiresias *ed. pr.*, nesciuit ire suas P. — 6 φιλιππίζειν *vulgo*, philippi zaeno P. — 11 magnorum *pro* magorum P *ante rasuram*. — sedem tueri *Hartel*, sedet veri P. — 12 invenire P 1 *m. corr. ex* inveniri. — monet etiam nos [procupidinem] amorem [et dicit] informari *Sauppe*, monet etiam nos procupidinem amoris et dicit informari P, *alii ut Dombart et Boenig totam sententiam* ex qua . . . amoris *secludunt*. — inlabi *Gelenius*, labi P.

XXVII. 1 magis ac *Dombart*, magis a P; [et a Platone] *idem*. — consecratis *Balduinus*, consecrati P. — inspirant *Heumann*, inspirantur P, inseruntur *Ae. Baehrens*. — vatibus P, vates *Dombart*. — 2 somnos *Ursinus*, omnes P. — remissis P 1 *m.*, remissius 2 *m.* — 3 Hinc sunt *Davisius*, hi sunt P, inspirant *Boenig*. — 5 pleraque pars *Davisius*, pleriq. pars P, plerique pars *cod. Brux.*, plerique *ed. pr.* — 7 credite, *in* P *sequebatur* fassis *vel* fessis, *sed erasum est*. — 8 timeas *vulgo*, timens P *littera* n *puncto distincta*. — si possis P *m.* 1, *sed correctum in* posses.

XXVIII, 3 perirent *ed. pr.*, perient P. — 5 < essent > *Cellarius*. — 6 cum omnium P, quoniam *Vahlen*, cum omnino *Maehly*. — sit et *I. F. Gronovius*, sic est P. — 7 *ante* Epona *Rigaltius addidit* sua. — vultu *Gelenius*, vultus P. — 9 vobis *Ursinus*, vobiscum P. — 10 Ista P, Istae *Koch*.

XXIX, 3 Ne *vulgo*, nec P. — 4 At ille *Vahlen*, et ille P; *cf.* 25, 7. — 5 ut diis *scripsi* (*cf. editionem priorem p.* 94), ut deis *ed. pr.*, ut de eis P. — id est daemonem eius *seclusi praeeunte Wowero*, id est daemonem eorum *Vahlen*, id est daemonem *Ausserer, Waltzing.*

XXX, 1 audere *Gelenius*, audire P. — 2 epotis *ed. pr.*, et potis P. — 3 ei *Gelenius*, et P. — immolaretur *Ursinus*, immolactur P. — 4 Gallis *Wopkens*, gallos P. — Romani P (*cf. Vahlen Opusc.* II, 124), Romanis *Vonck*. — sacrificii P, in sacrificiis *Vonck*. — 6 infectas *ed. pr.*, infactus P.

XXXI, 1 coitio *Ursinus*, cotio P (contio *m.* 2). — aspersione *Wowerus*, aversione P. — 2 fronte non ut adfirmor P *m.* 1, *corr. m.* 2. — 3 Athenis P, Atheniensibus *Wowerus*. — conubia *corr. ex* conbuia. — 4 promisces P *ante rasuram*. — 6 factiosi *Heraldus*, fastidiosi P. — 7 et praestat *seclusit Norden*, et perstat *Gelenius*, ut perstat *Pascal*, et praestanti *Ae. Baehrens*. — 8 < nos > *ante* mutuo *Halm, quem secuti sunt editores fere omnes; Rauschen tamen putat anaphoram repetito* sic *totam contineri, sed cf. Boll. di filol. class.* XXI, 110.

XXXII, 2 sententia P, conscientia *Ursinus*. — 5 mireris *ed. pr.*, mereris P. — In sole P, In solem *Cellarius et vulgo, sed cf. Riv. di filol. class.* XXXVIII, 557 *sqq.* — 7 [cognita] *Ursinus*, conditore *Ae. Baehrens*. — 8 In sole P, In solem *Gelenius, v. supra* 5.

XXXIII, 1 blandiamur P, blandimur *Ae. Baehrens*. — non solum in *ed. pr.*, non in solum P. — 3 < dereliquerunt > *Waltzing*, < dereliquerant > *Synnerberg*, < experti sunt > *Halm, alii, ut Boenig, Rauschen, secludunt* enim eum. — 4 vel, ut transeamus .... magis gaudes *ordinem restituerunt Lindner et Ae. Baehrens*, vel si romanis magis gaudes ut transeamus veteres flavi iosepi vel antonii [-ii *in rasura ex* antonini] P. — non sit his P, non sit iis *Heumann et vulgo, sed cf.* 14, 6.

XXXIV, 1 aut inprovisum ignem cadere aut deficere < umorem > non credere *Norden, Waltzing*, aut inprovisum ignem cadere aut difficile non credere P, inprovisum ignem cadere aut difficile aut non credere *Dombart, Roeren*. — 2 *Post* desinere *lacunae notam posuit Vahlen, nam in archetypo linea intercidisse videtur, quam Waltzing ex Cic. Nat deor.* II, 118 *et* III, 37 *ita restituere conatur:* Omnem adeo mundum, si solem lunam reliqua astra desierit. — maria P, < et aqua > marina *Vahlen*. — 4 Loquitur *Waltzing*, loquitur||P, Similiter *Boenig*. — inundare P, inundari *Wopkens*. — [dicit] *Waltzing*. — 5 praedicationibus P, *cf. Waltzing, Musée Belge* XIV, 61, praedictionibus *Gelenius*. — 7 mimi convicio *Ursinus*, mimico vitio P. — 10 subtrahatur *Winterfeld numeri causa*, subtrahitur P. — nidorem *ed. pr.*, nidore P.

XXXV, 1 libris *ed. pr.*, liris P. — 2 destinatam *ed. pr.*, destinata P. — 3 Aetnaei *Oehler*, hennei P; Vesuvii *ed. pr.*, Iesui P; Aetnae [montis] et Vesuvi [montis] *Wowerus*: Aetnaei [montis] et Vesuvini [montis] *Ae. Baehrens*. — 4 minoris||sceleris P.

XXXVI, 1 sors *Heumann*, sortis P. — 2 fatus *Sabaeus*, fatum P. — uberius *Meursius*, verius P. — 4 quis P, qui (= *quomodo*) *Woverus*. — 5 pecua *Gelenius*, pasecua P, pecora *Winterfeld*, [pasecua] *Ursinus*. — 7 continere P, < non > continere *Norden*, contingere *Oehler*; *sed cf. Nihard, Mus. Belge* XIV, 229.

XXXVII, 1 inridens *Gelenius*, inripiens P. — insultat *ed. pr.*, stultat P. — 3 < ut > *Heumann*. — regem P, rege *Heumann*. — 6 possit *ed. pr.*, posse P. — 7 licentiae potestatis P, licentiam potestates *Boenig*. — 9 es! Sed (Set) *Waltzing*, ect (= *esset*) P *m.* 1, *corr. m.* 2 *in* eset. — 10 nobilitates P, *sed* s *erasa*. — 12 furor et *Meursius*, furore P. — induendo P, inducendo *Vonck*.

XXXVIII, 1 < nos > *post* quis *addidit Heumann*, *post* nostrae *addidit Kronenberg*, *quem Waltzing* 1912, *Rauschen secuti sunt*. — 2 carpamus *Stewech* (*ad Apul. Met.* X *p.* 382), capiamus P; *cf.* 19, 6. — utimur ac solutis et sertis mollibus *Dombart*, utimur mollibus ac solutis et sertis P. — bonam *Halm*, bona P *m.* 1, boni *m.* 2. — capillisve solemus *ed. pr.*, capillis ve olemus P. — 3 sentienti facem *Ursinus*, non sentienti facem P. — 4 quieti, modesti *Rigaltius*, quietmodesti P. — animamus *Vahlen*, animamur P. — 5 Arcesila *scripsi*, *cf. Riv. di filol. class.* XXXVIII, 552 *sqq.*, Arcesilas *ed. pr.*, arcesilaus P. — comperendinet *Sabaeus*, compraehendi nos P. — 6 < qui > *Ursinus*. — praeferimus P *m.* 2, *m.* 1 raeferimus. — 7 invidemur P. — recti sententiam (= *conscientiam*, *cf.* 32, 2) P, < regula > recti sententiam *Dombart*. — reservetur P, reformetur *Ae. Baehrens*, reseretur *Boot*.

XXXIX, 1 malevolos P *corr. ex* malevolis. — retudisset *ed. pr.*, retudisse P.

XL, 1 istaec *ed. pr.*, iste haec P. — *post* plurimum quantum P *inserit* eadem tranquillitate qua vivimus; *verba repetita ex c.* 38, 4 *delevit Ursinus*. — 2 < de > *Ursinus*. — congruentes *Vahlen*, congruentius P, congruamus *Schoene*. — 3 ad ego P *m.* 1, *correxit m.* 2. — 4 [gaudere] *Daniel et Ursinus*. — et quod P, quod et *Heumann*.

TESTIMONIA

Lactantius *Div. Inst.* I, 11, 55: Minucius Felix in eo libro qui Octavius inscribitur sic argumentatus est: Saturnum, cum fugatus esset a filio in Italiamque venisset, Caeli filium dictum, quod soleamus eos, quorum virtutem miremur, aut eos qui repentino advenerint, de caelo cecidisse dicere; Terrae autem, quod ignotis parentibus natos terrae filios nominemus.

Lactantius *Div. Inst.* V, 1, 22: Eo fit, ut sapientia et veritas idoneis praeconibus indigeat. Et si qui forte litteratorum se ad eam contulerunt, defensioni eius non suffecerunt. Ex iis, qui mihi noti sunt, Minucius Felix non ignobilis inter causidicos loci fuit. Huius liber, cui Octavio titulus est, declarat, quam idoneus veritatis assertor esse potuisset, si se totum ad id studium contulisset.

Hieronymus *De vir. ill.* 58: Minucius Felix, Romae insignis causidicus, scripsit dialogum Christiani et ethnici disputantium, qui Octavius inscribitur. Sed et alius sub nomine eius fertur ' de fato vel contra mathematicos ', qui cum sit et ipse diserti hominis, non mihi videtur cum superioris libri stilo convenire. Meminit huius Minucii et Lactantius in libris suis.

Hieronymus *Epist.* 70 HILBERG: Veniam ad Latinos. Quid Tertulliano eruditius, quid acutius? Apologeticus eius et contra gentes libri cunctam saeculi obtinent disciplinam. Minucius Felix, causidicus Romani fori, in libro cui titulus Octavius est et in altero contra mathematicos, si tamen inscriptio non mentitur auctorem, quid gentilium scripturarum dimisit intactum?

Hieronymus *Epist.* 60 (MIGNE XXII, 595): ... eruditissimus habebatur. Illud, aiebat, Tertulliani, istud Cypriani; hoc Lactantii, illud Hilarii est. Sic Minucius Felix, ita Victorinus, in hunc modum est locutus Arnobius.

Hieronymus *Epist.* 30 (MIGNE XXII, 502): Taceo de Latinis scriptoribus Tertulliano, Cypriano, Minucio, Victorino, Lactantio, Hilario.

Hieronymus *Comm. in Isaiam prophetam*, VIII, 24 (MIGNE XXIV,281): Qui si flumen eloquentiae et concinnas declamationes desiderant, legant Tullium, Quintilianum... et ut ad nostros veniam, Tertullianum, Cyprianum, Minucium, Arnobium, Lactantium, Hilarium.

Eucherius *Epist. paraenetica ad Valerianum* (MIGNE L, 719): Et quando clarissimos facundia Firmianum, Minucium, Cyprianum, Hilarium, Ioannem, Ambrosium ex illo volumine numerositatis evolvam?

INDEX SCRIPTORUM

Anaxagora 19, 6.
Anaximenes 19, 5.
Antisthenes 19, 7.
Antonius Iulianus 33, 4.
Arcesila 13, 3; 38, 5.
Aristo 19, 13.
Aristoteles 19, 9.
Cassius (Hemina) 21, 4.
Chrysippus 19, 10; 11.
Cleanthes 19, 10.
Cornelius Nepos 21, 4.
Democritus 19, 8.
Demosthenes 26, 6.
Diagora Melius 8, 2.
Diodorus Siculus 21, 4.
Diogenes Apolloniates 19, 5.
Diogenes Babylonius 19, 12.
Ennius 26, 6.
Evhemerus 21, 1.
Flavius Iosephus 33, 4.
Fronto Cirtensis 9, 6; 31, 2.
Heraclides Ponticus 19, 9.
Hesiodus 19, 11.
Homerus 19, 11; 24, 2.
Maro 19, 2.
Nepos, v. Cornelius.
Persaeus 21, 2.
Plato 19, 14; 24, 2; 26, 12; 34, 6.
Prodicus 21, 2.
Protagora Abderita 8, 3.
Pyrro 38, 5.
Pythagora 19, 6.
Simonides Melicus 13, 4.
Strato 19, 8.
Thales 19, 4.
Theophrastus 19, 9.
Xenophanes 19, 7.
Xenophon 19, 13.
Zeno 19, 10 sq.

TABULA RERUM

QUAE IN HOC VOLUMINE CONTINENTUR

Praefatio . . . . *pag.* V

M. Minucii Felicis Octavius . . . . » 1

Appendix critica . . . . » 53

Testimonia . . . . » 60

Index scriptorum . . . . » 61

Corpus Scriptorum Latinorum Paravianum

MODERANTE CAROLO PASCAL

1. **Q. VALERII CATULLI. — Carmina.** Recensuit, praefatus est, appendicem criticam addidit CAROLUS PASCAL.

2. **CORNELII TACITI. — De origine et situ Germanorum liber.** Ad fidem praecipue codicis Aesini recensuit, praefatus est CAESAR ANNIBALDI. Appendicem criticam in Taciti libellum, Scriptorum Romanorum de Germanis veteribus testimonia selecta adiecit CAROLUS PASCAL.

3. **C. IULII CAESARIS. — Commentarii De Bello Civili.** Recensuit, praefatus est, brevi appendice critica instruxit DOMINICUS BASSI.

4. **M. TULLII CICERONIS. — De Re Publica** librorum sex quae supersunt. Recensuit, brevi appendice critica instruxit CAROLUS PASCAL. Praefatus est, testimonia adiecit IOHANNES GALBIATI.

5. **M. MINUCII FELICIS. — Octavius.** Recognovit, praefatus est, appendicem criticam addidit ALOISIUS VALMAGGI.

N.B. *L'associazione a questa prima serie di cinque volumi del* Corpus Scriptorum Latinorum Paravianum *costa Lire* 10. *Inviare vaglia ad una delle Librerie* **G. B. Paravia e C.**, *Torino, Roma, Milano, Firenze, Napoli, Palermo (Genova: Libreria A. Montaldo). Altri volumi sono in preparazione.*

Prezzo di cadun volume:

N. 1, L. 2,25. — N. 2, L. 1,25. — N. 3, L. 2,75. — N. 4, L. 2,75. — N. 5, L. 1,25.

STAMPERIA REALE
PARAVIA E COMP. TORINO

N. 5. - L. 1,